

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
ИЗВЕСТИЯ НА ИНСТИТУТА ЗА БЪЛГАРСКИ ЕЗИК „ПРОФ. ЛЮБОМИР АНДРЕЙЧИН“
Книга XXXII

**ПРЕПОЗИЦИОНАЛИЗАЦИЯТА
КАТО СЛОВООБРАЗОВАТЕЛЕН СПОСОБ
В СТАРОБЪЛГАРСКИ ЕЗИК**

Татяна Илиева

Кирило-Методиевски научен център, БАН

**THE PREPOSITIONALISATION AS A WORD-FORMING
METHOD IN THE OLD BULGARIAN LANGUAGE**

Tatyana Ilieva

Cyrillo-Methodian Research Centre, Bulgarian Academy of Sciences

Резюме. В статията от историческо гледище с оглед на развоја на българския език се изследва процесът на препозиционализация като частен случай на транспозицията. Проследява се формирането на един от сегментите на стб. лексика – вторичните предлози – на базата на преминаване към служебните думи на пълнозначни части на речта. Във всеки конкретен случай се анализира процесът на препозиционализацията, определя се мястото на новообразуваните предложни единици в езиковата система от гледна точка на взаимоотношенията им с другите класове думи.

Ключови думи: старобългарски език, историческа лексикология, словообразуване

Abstract. The article studies, from the diachronic aspect of the development of the Bulgarian language, the process of prepositionalization as a case of transposition. The formation of the secondary prepositions is tracked on the basis of the transition of the full words to the function words. The process of prepositionalization is analyzed in each particular case. The place of the newly formed prepositional units in the language system is determined in terms of their relations with other classes of words

Keywords: Bulgarian historical lexicology, Old-Bulgarian Language, morphological-syntactic word-formation

1. Увод

Освен чисто морфологичния способ на деривация на нови лексикални единици посредством разнообразни видове афикси във всички иде. езици съществува и т.нар. морфолого-синтактично словообразуване, извършвано въз основа на преход на изходната дума от една част на речта в друга чрез употребата ѝ в синтактична функция, различна от собствено присъщата на граматическия клас, към който принадлежи. Този езиков феномен, известен под името транспозиция или конверсия, е предмет на немалко лексиколожки изследвания – общо- и частнолингвистични, с оглед на отделни езици и/или на конкретни видове транспозиционни превращения (Пешкова/Peshkova 1958, 1966; Загоруйко/Zagorujko 1961; Каламова/Kalamova 1961; Курилович/Kurilovich 1962, Степанов/Stepanov 1962; Мигирин/Migirin 1971; Лукин/Lukin 1973; Гинсбург/Ginsburg 1979; Кубрякова/Kubryakova 1974, 1997; Виноградов/Vinogradov 1975; Калечиц/Kalechiz 1977; Ким/Kim 1978; Сиروتина/Sirotina 1982; Малкина/Malkina 1980; Кузнецов/Kuznezov 1983; Бадер/Bauder 1991; Бабайцева/Babajtseva 1991, 2000; Мартин-Бертет, Леман/Martin-Berthet, Lehmann 2000 и др.). В българското езикознание темата също е била нееднократно разглеждана в работите на редица учени (Захаревич/Zaharevich 1965, 1972; Злачева-Кондрашова/Zlacheva-Kondrashova 2003а, б 2006а, б; Крумова/Krumova 1973; Крумова-Цветкова/Krumova-Tsvetkova 1984, Лакова/Lakova 1993; Метларова/Metlarova 1978 и др.). В исторически план обаче този лингвистичен феномен не е достатъчно проучен. От палеославистите на тази проблематика обръщат внимание А. Ваян (Ваян/Vajan 1952, 148–149), В. О. Мареш (Мареш/Maresh 1961, 138–148), Р. М. Цейтлин (Цейтлин/Sejtlin 1973, 105–106; 1977, 94), а в най-ново време В. С. Ефимова (Ефимова/Efimova 2000, 56–69; 2011, 41–54). Явлението намира отражение и в трудовете по историческа лексикография на славянските езици (Миклошич/Mikloshich 1862–1865, Садник, Айцетмюлер/Sadnik, Aitzetmüller 1955; Трубачов/Trubachev 1974; Славски/Slawski 1974; Фасмер/Fasmer 1986–1987; Срезневский/Sreznevskij 1989; СЯС/SJS 1958–1998; Цейтлин, Вечерка, Блахова/Sejtlin, Večerka, Vlahova 1999; Аванесов ред./Avanesov ed. 1988; Иванова-Мирчева/Ivanova-Mircheva ed. 1999–2009; Бончев/Bonchev 2002–2012). Въпреки това, за разлика от афиксалната деривация, словообразуването на основата на функционална транспозиция при различните части на речта в еволюцията на славянските езици и в частност на българския досега не са били обект на последователно и цялостно проучване.

Предмет на научно наблюдение в тази студия ще бъде динамиката на процеса на препозиционализация и неговият креативен потенциал от гледна точка на диахронията. Стъпвайки върху основата на предходни изследвания¹

¹ В славистичната медиевистика преглед на тази граматическа категория думи в стб.* език, класифицирани по произход (първични и вторични) или по падежна рекция (такива с един, два и повече падежа), предоставят различните исторически граматика (Миклошич/Mikloshich 1899; Лескиен/Leskien 1919; Милетич/Miletich 1946; Мейе/Mejllet 1951; Ваян/Vailant 1952; Лунт/Lunt 1955; Кузнецов/Kuznetsov

и на базата на ексцерпиран от основните палеославистични лексикографски трудове материал в исторически план ще бъде разгледано морфолого-синтактичното образуване на вторични предлози в еволюцията на българския език по пътя на функционална транспозиция, при която думи (или техни словоформи), принадлежащи към други части на речта, преминават в категорията на предлозите или се употребяват в значение на предлог в определен контекст. Актуалността на изследването се определя преди всичко от факта, че препозиционализацията в българското езикознание е описана в значително по-малка степен в срв. с другите видове морфолого-синтактични транспозиции (преход в съществителни, прилагателни, наречия), при все че това е един от продуктивните и живи през цялата история на езика процеси на ново словообразуване. Проучването предполага решението на следните конкретни задачи:

– да бъде представена препозиционализацията като исторически процес, в резултат на който са се сформирали съществуващите в миналите периоди от езиковия развой и продължаващите да съществуват и в днешното състояние на българския език вторични предлози;

– да бъдат описани от диахронна гледна точка основните етапи в този вид функционална транспозиция и неговите типове;

– да бъде определена ролята на морфолого-синтактичния способ в образуването на предлози;

– да бъде проследен процесът на препозиционализация в неговата връзка с десубстантивацията, респ. деадвербиализацията, и прехода на пълнозначни думи в категорията на служебните;

– да бъде поставен въпросът за речниковото отразяване на препозиционализацията като преходно езиково явление.

В изследването се привличат освен лексиката от класическия старобългарски корпус (по данни на СА, СС и СтБР) още и:

– словният ресурс на старобългарските паметници, съхранени в по-късни преписи и в различни редакции (по данни на МДРЯ, LLPsl, СЯС, СДРЯ);

1956; Буслаев/Buslaev 1959; Борковский, Кузнецов/Borkovskij, Kuznetsov 1963; Мирчев/Mirchev 1963; Айцетмюлер/Aitzetmüller 1978; Добрев/Dobrev 1982; Илчев/Ichev 1993а, б; Славова/Slavova 2017 и др.). Данни за генезиса на предлозите, наследени от индоевропейския праезик, както и на възникналите в праславянски, ни дават етимологичните речници (Pokorny, Фасмер, БЕР), а обобщени сведения за семантичната им употреба в средновековните писмени паметници могат да се получат от основните палеославистични лексикографски трудове.

За методологическа основа на работата послужиха горепосочените изследвания по теория на частите на речта на Е. Курилович, Л. В. Щерба, А. А. Потемня, Е. С. Кубрякова и др., а по проблема за преходността в областта на частите на речта и функционалната омонимия – на В. В. Виноградов, В. В. Бабайцева, А. Я. Баудер, Н. А. Каламова, Е. П. Калечиц, О. М. Ким, В. Я. Кузнецов, М. Ф. Лукин, В. Н. Мигирин и др.

* Според терминологията на други автори първият литературен език на славяните се нарича с по-общите наименования *старославянски* и *староцърковнославянски* (с оглед на функцията му). Тъй като в науката вече по безспорен начин е доказана неговата народностна принадлежност, то ние ще го наричаме старобългарски.

– речевият фонд на някои среднобългарски паметници (по данни на горепосочените речници);

– речевият фонд на цсл. паметници (по данни на ЦслР).

Списъкът с примери от доказано стб. произведения, запазени по късни преписи, на места се допълва с такива от паметници със спорен в науката произход или дори от някои, без съмнение принадлежащи към други редакции. Това изследователско решение е продиктувано от идеята, че в основата на книжовните наречия в *Slavia orthodoxa* през Средновековието лежи старобългарският език. Навсякъде обаче се указва източникът на всяка дума, което не позволява объркване.

Широката изворова база е умишлено търсена, тъй като извлеченият от текстове с различна жанрова и хронологична принадлежност материал позволява цялостна визия върху разглежданата категория лексикални единици с оглед на тяхната поява в разнообразни контексти, дава възможност да се обзират парадигматичните им връзки – по-конкретно синонимията и антонимията като отношения в системата на изследвания словен регистър, да се уловят общоезиковите словообразователни тенденции в синхрония и диахрония.

2. Същност на препозиционализацията

Както е известно, предлогът е неизменяема част на речта, с която се определя отношението на едно съществително в най-общ смисъл² към друга дума в изречението (Тилков, Стоянов, Попов/Tilkov, Stoyanov, Popov 1983, 409). В семантично отношение до предлозите най-близо стоят наречията. Между двете граматически категории съществуват активни словообразователни отношения, които са твърде стари и могат да се поставят в генетична изначалност на наречията. Доказано е, че, от една страна, предлозите в исторически план са произлезли главно от обстоятелствени наречия³, а от друга – че в по-нататъшната езикова еволюция все повече наречия започват да се употребяват като предлози. За този вид категориален преход говори в дисертацията си Е. Т. Черкасова: „В систему предлогов вовлекаются только такие субстантивные обстоятельственные наречия, у которых обнаруживается семантическое сродство с предлогами. При наличии же в них элемента относительности и при функционировании в условиях двусторонних синтаксических связей любые обстоятельственные наречия могут выступать в качестве предлогов“ (Черкасова/Cherkasova 1966, 10).

Като се има обаче предвид, че наречията са обикновено нови образувания от имена, ясно е, че те са само преходно стъпало, през което минават предлозите. Ето защо препозиционализацията може да се разглежда като по-

² В това число влизат и някои местоимения.

³ Дори т.нар. първични предлози, унаследени от иде. праезик, се смята, че са били първоначално морфеми с адвербиално значение, обикновено пространствено, от което са се развили другите значения.

нататъшна функционална транспозиция в служебна дума на име с определена понятийна отнесеност⁴, минало през етапа на междинна адвербиализация, при която негова косвенопадежна форма⁵ се изолира от склонитбената му парадигма (т.е. превръща се в неизменяема) и към нея се закрепва едно от значенията, свойствени за изходната дума, съпроводено с изменение на нейната синтактична функция на базата на ограничаването ѝ до обстоятелствена употреба и отслабване на падежната семантика.

На следваща степен на функционална транспозиция в случаите, когато едно наречие, употребено в препозиция спрямо съществително име, изгубва своята пълнозначност и в процеса на лексикализирането на този начин на синтактична употреба и закрепването ѝ като редовна постепенно придобива служебна функция на предлог, настъпва неговата препозиционализация. Посочените превращения не са просто пренасянния на думата от една лексико-морфологична система в друга, а процеси на дълбоки семантични и морфологични преустройства, преобразувания, свързани с коренни промени, въпреки запазващата се аналогия с изходната дума и въпреки съотносимостта между производящата и производната по отношение на референта на лексикалното значение. Това движение в езика се извършва само еднопосочно – от самостоятелна част на речта към несамостоятелна, от изменяема към неизменяема, от означаваща субстанция към означаваща отношение. Обратното е невъзможно.

На първото стъпало е мотивиращото име – самостоятелна дума с пълна словоизменителна парадигма, означаващо субстантивност (предметност) конкретизирано и с възможност поради това да има при себе си атрибутив.

На второто стъпало е продуцираното от съответното име наречие. Определени граматически форми на някои имена, изпълнявайки в изречението функция на обстоятелство, придобиват адвербиално значение, което се закрепва благодарение на регулярната му употреба в речта. Постепенно тези форми се обособяват от изходната дума, и претърпявайки съществени граматически и семантически изменения, преминават в класа на наречията – в това се състои морфологическата същност на адвербиализацията. Така възникналото наречие продължава да има самостоятелно значение, следователно не е семантично дефективна дума, но за разлика от изходното име вече не притежава словоизменителна парадигма. Неговата ядрена семантика включва субстантивността (предметността) на мотивиращото го име, само че обобщена и неутрализирана в единството на горепосочените признаци на отнасяне.

На третото стъпало е предлогът, който освен че няма словоизменителна парадигма, няма и свое семантично ядро, макар също като наречията да показва място и/или време. Собствено транспозицията от име през наречие към предлог се извършва, когато настъпят качествени семантични промени в по-

⁴ Адвербиализират се и впоследствие се препозиционализират имена, потенциално способни да изпълняват обстоятелствена функция като наречия, т.е. означаващи някакви обстоятелства – най-често място и време.

⁵ Препозиционализацията на форми за м.п. и тв.п. е обяснима с тяхната преобладаващо обстоятелствена употреба.

сока към десемантизация на думата като субстантивност⁶, което впрочем се вижда от невъзможността предлогът, за разлика от изходното съществително, да има при себе си атрибутив, т.е. съгласувано определение⁷. Липсващият в семантиката на предлога семантичен признак ‘предметност’ се възпълва от съществителното име, към което той се прибавя. Това обяснява тясната връзка на тази служебна дума със съществителното име, зависимостта ѝ от него. В резултат на описания развой предлозите добиват качеството на свободно свързани лексико-граматически морфемии с пряко отношение към граматическата характеристика на думата, към която се отнасят, изразяващо се в корелацията между съответната препозиция и зависещото от нея падежно окончание на името. Тази взаимност на предлога и съществителното име, чието отношение към другите думи в изречението изразява той, е в основата на постоянните преходи на предложни съчетания в цялостно оформени думи като наречия, сложни предлози и др. (Георгиев/Georgiev 1976, 168–171).

Като водещ фактор за превръщане на определени наречия в предлози може да се посочи синтаксисът – необходимостта в контекста да се означава детайлизирано мястото спрямо някакъв ориентиращ предмет, например среда, край и т.под. Ако дадено наречие бъде подложено в речта на контекстна препозиционализация, сиреч позиционирането му в непосредствена близост и връзка със съществително име, то след това същото ще бъде вече не просто наречие, а наречие, потенциално способно да встъпва в служебна функция като предлог. По-нататък такава употреба може да бъде отбелязана нееднократно, при това колкото по-често се среща, толкова по-здраво се закрепва за формата предложното значение, и постепенно самото явление се установява като факт на езика.

При този вторичен преход на отименно наречие в препозиция се наблюдава обогатяване на новата лексикална единица във функционално-семантично отношение. Съчетаемостта на новообразувания предлог се разширява. Той започва да се поставя не само към наименования на обекти, които са в състояние да влизат в пространствено отношение с други, но и към далеч по-разнообразни по семантиката си имена. Така покрай изначалния си пространствен смисъл съответният вторичен предлог придобива и нови по-абстрактни значения в зависимост от значението на съществителното, с което се съчетава. Получава се двупосочно влияние – от една страна, десубстантивацията и пределното обобщаване на семантиката на препозицията довежда до възможността ѝ да се свързва с по-широк спектър думи, а от друга, съчетаването ѝ с разнообразни по семантиката си имена разширява семантичната ѝ парадигма. В крайна сметка смисловото съдържание на новообразуваната служебна дума се оказва в тясна зависимост от общия смисъл на съчетанието, в което е употребена.

⁶ Основанията на прехода от наречие към служебна дума се изтъкват от А. П. Комаров: „В той мере, в какой наречие освобождается от номинации субстанции элемента отношения, в такой же мере оно же превращается из единицы самостоятельной в служебный элемент, т. е. в союз или предлог“ (Комаров/Комаров 1970, 82).

⁷ Срв. също невъзможността да се слага определителен член в нвб., напр. *на края на града* (свободно съчетание), но *накрай града* (сложен предлог).

Освен семантични настъпват също морфологични и фонетични промени. Наличното в петрифицираната междинна наречна форма падежно окончание, наследено от деklinационната парадигма на мотивиращото име, при препозиционализацията окончателно се формализира и изпразва от съдържателна значимост. В резултат на това в редица случаи настъпва деструкция на външната форма в посока на загуба на морфологичните белези на изходната граматически изменяема дума и максималното ѝ съкращаване до една сричка. Нерядко вторично образуваната препозиция изгубва собственото ударение на изходната субстантивна база и се превръща в проклитика по аналогия със същинските предлози – белег на несамостоятелната ѝ служебна функция в речта.

Най-сетне настъпват и синтактични промени, засягащи рекцията на новообразувания предлог. Управлението на приименен р.п. и д.п. е тясно свързано със субстантивния произход на несъщинските предлози и е особено характерно за междинния исторически етап на препозиционална употреба на наречната форма на изходното съществително. С окончателното преминаване на думата към класа на предлозите се разнообразява или променя рекцията ѝ и с други падежи, характерни за управлението на първичните предлози (особено в.п. и м.п.).

3. Класификация на препозиционализираните лексикални единици

Несъщинските предлози, възникнали в резултат на лексико-семантична транспозиция, могат да се класифицират по различни критерии:

- Според времепоявата си с оглед на стб. език те биват стари, т.е. унаследени в стб. от предходни исторически етапи, и нови, т.е. появили се през разглеждания период от разволя на езика.
- Според фазата на прехода се разпობобават на такива със завършена и незавършена препозиционализация.
- Според мотивиращата ги база⁸ се диференцират несъщински предлози, получени от препозиционализирани съответно безпредложно или предложно употребени вкаменели падежни форми на:
 - съществителни имена;
 - прилагателни имена;
 - други съчетания – наречие + предлог, предлог + предлог и прочие лексикализирани групи от две и повече думи, които притежават смислово единство и изпълняват ролята на предлози.

⁸ При класификацията на несъщинските предлози според мотивиращата ги база трябва да се отбележи, че в определени случаи тя е нерелевантна. Имам предвид вторични предлози с много древен произход, възхождащи към време, когато граматическите категории все още не са били отчетливо отдиференцирани, чиято основа се явяват почти изключително първообразни думи, т.е. такива с проста структура, коренови, без афикси с амбивалентен, дори тривалентен морфосинтаксис.

- От структурна гледна точка се различават прости и сложни несъщински предлози. По принцип сложните предлози са по-нови по произход, но трябва да се направи уговорката, че формалното деление на прости и сложни предлози невинаги съвпада с хронологичното деление на стари и нови предлози. Някои от старите предлози, които в съответния исторически срез са се приемали вече за прости, някога са били сложни. В езиковия развой се наблюдава преминаване на сложните предлози в прости.

Подредбата на емпиричния материал в изследването е базирана на предложената класификация. Първо са разгледани старите, т.е. унаследени в стб. от предходни исторически етапи несъщински предлози, а подир това новите, т.е. появилите се през стб. период. В рамките на тези две големи групи се обособяват подгрупи според мотивиращата база, в които на свой ред се анализират най-напред простите несъщински предлози, а след тях производните от тях сложни. Всяка от статиите съдържа данни за значението, реакцията, гръцките съответствия (при илюстрациите от преводни текстове), фиксацията, фреквентността, етимологията на съответната предложна единица, контекстуални примери и евентуално други бележки за употребата ѝ. Под линия се дават сведения за речниковото отразяване на думата в палеославистичната лексикографска традиция. Във всеки отделен случай се коментира процесът на препозиционализация. Указва се наличието, респ. неналичието на съвременен континуант.

4. Анализ на емпиричния материал

И така, казано бе вече, че тъй като се касае за продължителен процес, във всеки етап от еволюцията на езика могат да се наблюдават както случаи на вече окончателно приключила препозиционализация, така и такива, които се намират в активната фаза на прехода. Във всички случаи, когато изходната дума вече не функционира като пълнозначна лексикална единица в езика, а е запазена само нейна превърнала се в предлог вкаменена безпредложно или предложно употребена падежна форма, се касае за окончателно приключила препозиционализация. При такива думи транспозицията би могла да се проследи единствено по етимологичен път поради загубата на прозрачността на мотивиращата субстантивна база, което свидетелства за относително ранния произход на съответните предлози.

Д'ѡля / Д'ѡльма 'заради, поради, за' + р.п.

Класически пример за окончателно приключила препозиционализация в стб. език предоставят Д'ѡля и Д'ѡльма – следлози с р.п. за изразяване на обстоятелствени отношения *цел* и *причина*⁹. Гр. *διά, χάριν, ὑπέρ*. Засвидетелствани

⁹ Категорията причинност, или каузативност, е обобщение на такава мотивираност на действието, при която се разкриват аргументите на неговото пораждање и реално протичане (Жомаров/Жомаров 1970). Категорията *цел* пък е смислово-понятно обобщение на такъв род мотивираност, при която се осмисля предназначение-

са още в КСП (Супр) с количествен превес на дѣльма (84 явявания срещу 29 за дѣля). Отчита се засилване на употребата им в преславската книжнина, поради което се приемат като лексикален маркер за писмените паметници, излезли от този книжовен център (Грашева/Grasheva 2003, 321). Етимологично дѣля и дѣльма възхождат към име, сродно със съществителното дѣло¹⁰, което доказва вторичността на разглежданите служебни думи, появили се в резултат на завършил преди най-ранната писмена фиксация на стб. език преход на пълнозначна дума в класа на предлозите. Срв. за развитието на значението лат. *causā* + р.п. ‘поради; за, заради’, както и препозиционализираните изрази в съвременния ни дискурс *по причина на* и *с цел*. Особеност на словоредата е, че при съчетаване със съществително, разширено чрез съгласувано определение, следлозите обикновено се поставят между определението и определяемото: *Отъць твои єдного дѣльма грѣха адама из породы изведе* Супр 308, 27–28. Разделяне се наблюдава също и при съчетаване с две имена в отношение помежду си като еднородни части: *пльтьныхъ дѣльма и беспльтьныхъ сынъ вышньяго наречеть са* Супр 237, 9–10.

Употребени с опорна дума местоимение (показателно, въпросително, относително), разглежданите предлози изразяват цел, респ. причина, обобщено – *сега/ того дѣля/ дѣльма, чьсо дѣля/ дѣльма*. Ракурсивният момент в семантиката на посочените съчетания, тяхната дейкитичност ги транспортират в сферата на текстуиращите елементи в речта, осъществяващи връзката между отделните синтактични единици (изречения и микротекстове).

МДРЯ отбелязва сложните предлози за дѣля и за дѣльма. За словоредата е характерно позициониране между двете части на сложния предлог на зависимото от него съществително: *Длѣжень єси братоу любовию за жжичьства дѣля дѣховьнаго*. Златоструй. Гр. *διὰ*. *За бѣца дѣльма*. ЙоЕБ. Нвб. \emptyset .

ради / радьма ‘заради, поради, за’ + р.п.¹¹

Идентични в семантично отношение и в начина на употреба със следлозите дѣля и дѣльма са техните дублети *ради* и *радьма*. Регистрирани са още в КСП при явна разлика в честотата на употреба – 11 явявания на *радьма*¹² срещу повече от 500 на *ради*, което го прави категоричен доминант в си-

то на действието, неговата обусловеност от едно крайно изискване като програма за реализиране. Докато причинността изяснява мотив за пораждање, неговата обусловеност от външните обстоятелства, целта тълкува вътрешния смисъл и оправдание в последствията от неговото извършване. Конкретността на причината и целта предопределят развоя на езиковите средства за изразяване на тези видове отношения.

¹⁰ Бернекер вижда в дѣля стар тв.п. ед.ч. на -ā (Фасмер/Fasmer I, 497). Вер. произход от старо инструментално окончание има и адвербиалният формант -ьма. Вж. същия в местоименни наречия (тольма, ельма, кольма и всьма), както и в отименни (ноудьма, польма и др.).

¹¹ МДРЯ засвидетелства и рядка употреба на следлозите с в.п. в изразите *чьто ради/ чьто радьма*: *Чьто ради боятса его ПВЛ. Ты же чьто радьма печалочуеши*. ЕфрСир 1377 г.

¹² Десет от тях са в Супр и едно в Ас.

нонимния ред *ради* – *радыма* – *дѣля* – *дѣльма*. Приемат се като лексикален маркер за писмените паметници от старобългарския канон. Етимологично се свързват със стинд. съществително *rādhas* ‘милост, благословение’. Тази изначална субстантивна база свидетелства за вторичността на разглежданите служебни думи, появили се в резултат на окончателно приключила на един много ранен етап още в предписмения период на езика препозиционализация на незасвидетелствано в праслав. име. Срв. за развитието на значението несъщинските предлози в лат. *gratiā*, в гр. *χάρις* + р.п. ‘за, заради’ (Фасмер/Fasmer III, 430), както и препозиционализирания израз в съвременния ни дискурс *благодарение на*.

Значението зависи от семантиката на опорната дума, с която се съчетават следозите. Причина и цел се изразяват, когато те се свързват с опорно съществително, означаващо конкретна или абстрактна същина, чрез която се идентифицира действието или се осмисля неговото оползотворяване – бршна *ради*, милости *ради*, болѣзни *ради*. Употребени с опорна дума местоимение (показателно, въпросително, относително), същите изразяват цел, респ. причина, обобщено – сега *ради/радыма*, того *ради/радыма*, чьсо *ради/радыма*. Употребени с опорна дума наименование на лице, изразяват обектно отношение – в чия полза, по отношение на кого или в името на кого се извършва действието – *иса хса ради*, *насъ ради*, *члкъ радыма*.

И тук особеност на словореда е, че при съчетаване със съществително, разширено със съгласувано определение, следозите обикновено се поставят между определението и определяемото: *Мъногыихъ бо ради мѣкъ аже нанесоша на нь не мождаше оуже и ходити* Супр. *Страха ради* иудейска Йо7:13 Мар. По-рядко следогът се поставя зад цялото съчетание: *црствия бжия ради* Лк18:29 Мар. Разделяне се наблюдава също и при съчетаване с две имена в отношение помежду си като еднородни части: *Братриѣ моєѣ ради* и *ближикъ моиѣхъ* Пс121:8 Син.

Засвидетелстван е и сложният предлог за ... *ради*. За разлика от нвб. си континуант *заради*, който вече представлява неделимо цяло, в стб. между двете части на сложния предлог се поставя името, респ. местоимението, с което е свързана постпозицията: *за сега ради дълженъ естъ всѣкъ князь ... законъ проучати*. Клоц. *Се же сътвори за ведомыѣ ради*. Супр 125, 6¹³.

Нвб. *ради* остар. и диал.

Вторичните по образуването си следози от синонимния ред *ради* – *радыма* – *дѣля* – *дѣльма* са изразители на преносните значения на първичния предлог за (цел, причина, предназначение, полза). Затова и образуват заедно с него сложни препозиции.

По етимологичен път се възстановява произходът от препозиционализираните стари падежни или предложно-падежни форми и при следните предлози за изключване:

¹³ Вж. също и в МДРЯ I, кол. 894 пример от късен паметник: *За земльства ради и гнилости тѣлесѣ ИсСир поуч*. XVI в.

рзвѣ/ розвѣ¹⁴ ‘освен, с изключение на’ + р.п¹⁵.

Извежда се от *orzvĕ-, вер. стара локативна форма за ед.ч. от *orzvъ, произв. от *orz-. Етимологично се свързва със стинд. съществително árdhas ‘част, половина’, авест. агѣда- ‘страна, половина’ и др. (Фасмер/Fasmer III, 433; 494). Засвидетелствано е още в КСП: Ъдъшиихъ же вѣаше мжъ пльть тысѣщъ рзвѣ женъ и дѣтии Мт14:21 Мар. Гр. πλὴν, χωρίς, ἐκτός. В определена позиция рзвѣ/ розвѣ може да изпълнява и съюзна функция паралелно с тази си на предлог поради твърде многото формални, семантични и функционални сходства между двете граматически категории, влизащи в ролята на средства за свързване. Необходимо условие за употребата на анализираната дума като конюнкция е позиционирането ѝ между две синтактични единици и превръщането ѝ в показател за смислово-синтактичните отношения между тях, без обаче да осъществява управление по падеж: Не можеши бо никогоже отътрѣгнѣти рзвѣ лъженѣ Супр 2, 12. Не довьлѣахъ воды рзвѣ на мало дънии Супр 549, 20. Николиже сеи љзи изврачюемѣ бивати розвѣ въ врѣмена стѣихъ апль. Супр 556, 29. Гр. ἢ, εἰ μὴ, παρεκτός. Нвб. разве остар.

свѣне ‘вн от, в страни от, с изключение на’ + р.п.¹⁶

Извежда се от праслав. *ab-svĕnъ – адвербиализиран, а впоследствие и препозиционализиран предложен израз от сепаративен предлог с възвратно местоимение *svajъ от иде. *sve- (БЕР 4, 934). Засвидетелстван е еднократно в КСП: Отъведъ паула свѣне сѣдѣища (ἀπό) Супр. Запазените по-късни преписи на стб. паметници документират употреба на препозицията в разнообразни контексти: Исидора о ѣ кънигъ и ѣкоже свѣне тѣхъ (ἐκτός) Изб1073. Свѣне прѣваго нѣсе ЙоЕШ. Блгодѣтъ аще не подана бы была, неоудобъ оубо, нъ обаче могли выхомъ и свѣне тоа ѣще исплѣнити бжствьныа заповѣди (δίχα) ЕфрКрм. Свѣне оума ЙоЕБ. Свѣне вещи (παρὰ φύσιν). В ЙоМ е регистрирана независима наречна употреба на свѣне: Скорыма ногама клециса свѣне мрътве-

¹⁴ МДРЯ отбелязва и форма рзвѣне.

¹⁵ Историческите речници не са единни в отразяването на семантичния развой и смисловата диференциация на думата. При все общата им изворова база СА я определя само като предлог, СС – като предлог и съюз, СтБР – като наречие и предлог. Трояката употреба като предлог, съюз и наречие отчита СЯС, което може да се обясни с по-широката изворова база на речника. МДРЯ отбелязва в две отделни статии рзвѣ₁ като предлог и рзвѣ₂ като наречие, приемайки че е настъпила вече лексикална омонимия между наречието и предлога, и че следователно може да се говори за пълна семантична деривация.

¹⁶ Думата е засвидетелствана еднократно в КСП (Супр) в нейната препозиционална употреба, поради което лексикографските справочници, чиято изворова база са тези паметници, я регистрират само като предлог (СА, СС, СтБР). СЯС и МДРЯ, които се основават на значително по-широк кръг паметници, отразяват и наречната ѝ функция, но първият отбелязва двата вида употреба като аloseми на една речникова единица, т.е. като контекстни, респ. синтактични, омоними, а вторият разделя в две отделни статии свѣне₁ като предлог и свѣне₂ като наречие, приемайки че е настъпила вече лексикална омонимия между наречието и предлога, следователно може да се говори за пълна семантична деривация.

че... Производни: съвнѣти сѧ ‘страня, отдалечавам се’, съвнѣство ‘отсъствие, отдалеченост от нещо’. Нвб. срв. *освен*.

вънъ / вѣнѣ ‘извън, вън от’ + р.п.

Предлозите са документирани още в КСП с количествен превес на *вънъ* (> 100 явявания срещу 49 за *вѣнѣ*)¹⁷. Възхождат към косвени падежни форми за в.п. и м.п. ед.ч. от незасвидетелствано в праслав. съществително. Свързват се етимологично със стинд. *vánam* ‘гора’, м.п. *vane* ‘в гората’. Срв. за развитието на значението наречния израз *нѧдвор ‘вън’* (БЕР 1, 207). Речниците документират и предложния израз *вънъ / вѣнѣ изъ*: *изгънаша* и *вънъ из гърада* Лк4: 29 Зогр. Нвб. срв. *вън от*¹⁸ (с изместване на *из* от основния днес предлог със сепаративно значение *от*). И до ден днешен думата *вън* съществува в двояка адвербиална и предложна употреба. Несамостоятелно като предлог с р.п. е могло да се използва и дублетното на *вънъ* и *вѣнѣ* адвербиализирано съчетание от предлог и наречие *извъноу / извънъ*. Тези вторични по образуване предлози са изразители на отделителното значение на първичния *изъ* за отдалечаване от вътрешността на нещо, но го конкретизират по-тясно. Това позволява съчетаването помежду им.

Известен брой несъщински прости предлози са нови по произход с оглед на стб. език. Те произлизат от падежна форма на съществителни, които в определена синтактична позиция са изпълнявали предложна функция, но на съответния етап от развитието на езика не са загубили и самостоятелната си употреба, така че връзката между служебната и пълнозначната дума остава очевидна.

Тук обаче трябва да направим уговорката, че невинаги може да се твърди със сигурност дали даден предлог представлява консервация на петрифицирана адвербиална, респ. препозиционална, форма от изчезнала вече в съответния период от историята на езика самостоятелна дума, или тя просто не е засвидетелствана в достигналите до нас писмени паметници. Така например практически недоказуемо остава трябва ли да бъде отнесен към групата на старите или, напротив, към новите вторични предлози в стб. език *ск(в)ѡзѣ / ск(в)ѡзь ‘през’* + в.п.¹⁹, който възхожда към косвена падежна форма за м.п.

¹⁷ Историческите речници не са единни в отразяването на семантичния развой на думите. СА, СС, СЯС и СДРЯ с комбинираната бележка *нареч. и предл.* отбелязват, че предложната функция на изходните наречия е достигнала по-голяма степен на граматикализация, докато СтБР определя двете заглавни единици като *нареч.-предл.*, приемайки че и при двата дублета втората функция на предлог не се е обособила напълно от адвербиалната. МДРЯ пък подрежда на първо място предложната употреба на думите, а на второ – адвербиалната.

¹⁸ Употребата на *из* е била твърде рано стеснена от основния предлог с изходно значение *от*.

¹⁹ МДРЯ отбелязва думата само като предлог; СтБР, СА и СЯС – като *нареч. и предл.*, а СС – като *предл. и нареч.* Примери: *Приде иссоуѣ сквозѣ сѣаниѣ Мт12:1* Мар. *Оудѡвѣѣ естъ вельбѣдоу сквозѣ оуши иглинѣ проити Мт19:24* Мар. В.п., с който върви в този случай предлогът, може да се обясни с влияние от реакцията на първичните предлози при глаголи за движение.

ед.ч. на незасвидетелствано безафиксно съществително от словообразователната база на регистрираното в паметниците суфиксално производно скважина ‘отвърстие; дълбока пукнатина в земята или в скала’. Не можем да знаем дали мотивиращата дума не е съществувала, но останала недокументирана в достигналите до нас писмени свидетелства. Тази фрагментарност на сведенията е основен проблем в историческата лексикология и причина за относителността на резултатите.

По-долу изброявам случаи на нова препозиционализация в стб. език, за които паралелното съществуване на производящата пълнозначна и производната от нея служебна дума е документирано в паметниците, като категориалният преход може да бъде на различен етап от развоя си – завършен или не.

< връхъ, -а м.

Пример за напълно завършена препозиционализация в еволюцията на българския език ни предоставя предлогът връхоу ‘отгоре; на повърхността’ + р.п.²⁰, който към настоящия етап окончателно се е обособил като отделна лексикална единица. Неговото основно общо значение е свързано непосредствено със семантиката на съществителното връхъ, която при прехода към класа на служебните думи се променя от предметна – ‘най-висока част на нещо’, до пределно абстрактна за назоваване на пространствено отношение ‘разположение по-високо спрямо ориентира’. Същият е близкозначен на първичния предлог въз, но с по-конкретно значение от него, означавайки в пряк смисъл положение или движение отгоре на някаква повърхност, а в преносен – действие, насочено против, срещу някого или нещо: Не можетъ градъ оукрытиса връхоу горы стоѣа Мт5:14 Зогр. Възложиша връхоу главы... Мт27:37 Остр. Положити връхоу себе похоуление ПНЧ. Срещаният се в народната реч облик връхъ, в зна-

²⁰ МДРЯ въпреки широката си изворова база отбелязва единствено предложната употреба на връхоу, йерархизирайки я като подлема в речниковата статия на изходното съществително връхъ, т.е. като специфична употреба на граматическата форма в семантичните граници на заглавната единица. Обобщено това отношение може да се изрази с формулата N – Np, където с N се означава име (nomen), а с ‘р’ препозиционална употреба. Останалите консултирани речници единодушно отделят връхоу в самостоятелна лема, като отбелязват освен предложната и неговата наречна употреба с комбинирана бележка *нареч. и предл.* Този начин на отразяване показва, от една страна, завършената лексикализация на адвербиализираната форма за м.п. ед.ч. на съществителното връхъ, в резултат на което се образува нова лексикална единица, а от друга, че предложната функция на изходното наречие в стб. период от развоя на езика, ако и да е достигнала относително голяма степен на граматикализация, все пак остава в рамките на полисемията, т.е. омонимията е само синтактична, контекстна. Това отношение може да се изрази с формулата A – Ap, където с A се означава адвербиум, а с ‘р’ предложна употреба. РБЕ, на свой ред, дефинира континуанта *върху* само като предлог, отразявайки по този начин, че преходът от наречие към предлог към настоящия момент вече е приключил, вследствие на което думата *върху* вече не се възприема като част от семантичната парадигма на съществителното *връх*, а изключително само като препозиция (P). Следователно в този случай е налице пълен процес на развитие на транспозицията в историята на езика (N – Na – A – Ap – P) с отпадане на междинния адвербиум от словника на съвременния български език.

чение на предлог може да се обясни като вторично образуване в резултат от съкращаване на ненужното вече старо падежно окончание на думата по аналогия с други едносрични предлози. От кръстоска между предлозите *врѣх* и *въз* се е получил още един предлог с идентична семантика – *врѣз* (БЕР 1, 188).

Мотивирани директно от съществителното *врѣхъ*₁, -а м., или индиректно – от негови препозиционализирани форми (*врѣхоу* / *врѣхъ*₂ + р.п.) са различни лексикализирани предложно-именни синтагми като *наврѣхоу*, *поврѣхъ*, *възврѣхъ* ‘отгоре’, в които предлозите имат до голяма степен плеонастичен характер, тъй като фактически дублират семантиката на препозиционализираната граматическа форма на изходното съществително ‘положение или движение отгоре на някаква повърхност’. Всички те освен като наречия в старите писмени паметници се употребяват и в комбинация с име в р.п. или местоимение в д.п., което им придава притежателно значение (несвободна употреба в предложна функция)²¹.

Допълнителна вторична промяна на първичното обстоятелствено значение за място към качествено-определителна семантика се наблюдава при съчетанието до *врѣха* ‘догоре, до върха; напълно, докрай’ както в неговата наречна, така и в препозиционалната му употреба: *Не до врѣха плода творити* Лк8:14 Мар. Гр. οὐ τελεσφοροῦσι. При лексикализацията и категориалната транспозиция на синтагмата нейното значение се променя от конкретно за локализация на координатност по вертикален ориентир към абстрактно – за крайна степен, пълнота и обхват.

ЦслР отбелязва и предложно-именните синтагми *сверхоу* и *сверхъ*, съответно от стб. *сврѣхоу* и *сврѣхъ* – първото в наречна употреба ‘отгоре’ (Исх26:14, Йез1:26), а второто в предложна ‘отгоре на, върху’ (Гп). Фрагментарността на свидетелствата не позволява да се направи категоричен извод за евентуално смислово-категориално диференциране на двете думи. Дублетността между *сврѣхоу* и *сврѣхъ*, от една страна, и лексикализираните съчетания на *врѣхъ* с предлозите *въз*, *на* и *по*, от друга, предлага чудесен пример за това как вторично препозиционализираните предложно-именни синтагми, съдържащи в състава си препозиции с иначе противоположна семантика²², на базата на изградените нови семантични връзки могат да се синонимизират помежду си.

В нвб. диалекти се срещат континуантите *доврѣх* и *изврѣх* със значение ‘догоре, до върха (на)’, *наврѣх* ‘отгоре на, върху’, *прен. за време* ‘в самия ден’, *сврѣх*, *сврѣха* ‘над, повече от’. Някои личат и в словообразователната база на редица производни думи (БЕР/BER 1, 191).

Доуль, -а м.

Със заличена словообразователна структура е наречието *поуль* ‘близо, покрай’, възходящо към изходна форма *поуоль*: *Цри фонукиини иже поуль мори* ИсНав5:1 по ркп. от XIV в. Същото е мотивирано от съществителното

²¹ Срв. примери от късни руски и сръбски паметници: *На врѣхъ емоу неправда его снидеть* КирТур (МДРЯ I, 1, кол. 466). *Поврѣхъ стола mon.-serb (LLPsl)*.

²² Както е добре известно, предлогът *съ* в свободна употреба има локативно значение за движение от горе надолу, докато другите предлози означават движение към или върху повърхността на нещо.

долъ (Фасмер/Fasmer III, 299). Така образуваното наречие е неактуално като пълнозначна дума, превръщайки се в семантичен център на съчетание, разширено чрез съществително име в р.п. за притежание, назоваващо ориентиращия предмет, по отношение на който се означават координатите на локализацията, или, казано иначе, употребява се като несъщински предлог със значение ‘по протежение на’.

Близкозначният на подълъ/подолъ несъщински предлог подлъгъ²³ представлява срастване на предлога по с прилагателното длъгъ’. Употребява се с първичен приимен р.п. за означаване на местонахождение ‘по протежение на, покрай’ (Подлъгъ моря Бт49:13 по ркп. от XIV в. Подлъгъ рѣки Числа по ркп. от XIV в. Подлъгъ Иердана ИсНав по ркп. от XIV в. Подлъгъ Евфрата КозмаИнд), а с вторичен в.п. за посока и движение (На походъ подлъгъ рѣкоу Супр. Подлъгъ пѣтъ Бт38:14 по ркп. от XIV в. – в др. преп. подлъгъ поути. Прозаблютъ яко вѣрба подлъгъ рѣкоу текущоу Ис44:4 по ркп. от XIV в.)²⁴.

< задъ, -а м./ задъ, -и ж.

МДРЯ (I, 2, кол. 909) отбелязва с примери от паметници, запазени по късни преписи, изходните съществителни задъ, -а м. и задъ, -и ж. ‘задна част, задна страна’, към които възхожда исторически предлогът *зад* в съвременния език за посочване на мястото откъм гърба на някого или откъм обратната, нелицевата страна на нещо, където се извършва или е отправено действието²⁵. В палеославистичните речници не е регистрирана несвободна употреба

²³ От КСП предлогът подлъгъ е засвидетелстван само в Супр еднократно, поради което лексикографските справочници, чиято изворова база се ограничава с тези паметници (СС и СтБР) СЯС от другите, отбелязват само предложната му употреба с в.п. СА и МДРЯ отразяват и наречната функция на думата, като първият отбелязва двата вида употреба като аloseми на една речникова единица, а вторият разделя в две отделни статии подлъгъ₁ като наречие и подлъгъ₂ като предлог, приемайки че е настъпила вече лексикална омонимия между наречието и предлога.

²⁴ Интересен граматически развой има засвидетелстваното в МДРЯ лексикализирано синонимно на подолъ и подлъгъ съчетание подли / подълѣ / подлѣ ‘покрай’, появило се след срастване на предлога по със съществително *dъlja ‘дължина’ [Фасмер/Fasmer III, 297]. Дублетните облици на думата предоставят чудесен пример за това как деграматикализацията на падежните окончания при синтактичната транспозиция още на етапа на адвербиализацията довежда до преобразуването на някои от тях като словообразователни форманти с чисто деривационна, но не и граматическа функция. Така възникват формите подлѣ и подълѣ покрай правилното подли (от дъля) по аналогия с деадективните наречия на -ѣ и -ѣ. Това показва, че граматическата морфема, с която се образува съответната падежна форма на мотивиращата дума, не е активен морфологичен елемент на словоформата при наречния израз, и че се неутрализира семантически поради неизменяемост на формата и нейната аморфност. Настъпва декпозиция, при която адвербиалните завършъци -о и -ѣ се прибавят към основа, несъотносителна с прилагателно име.

Подлѣ би могло да се изведе и от подолѣ (през подълѣ), при което вследствие на адвербиализацията първоначалната опозиция посока – местоположение се неутрализира.

²⁵ Някои учени тълкуват формата задъ като разширение на първичния предлог за с -дъ, което сравняват с гр. -θα, -θεν (БЕР/BER I, 585). Това обаче не може да обясни стария падежен облик, запазен в езика, който виждаме в *от-заде*, *на-заде* и под.

в предложна функция на адвербиализираните косвенопадежни форми *задъ* и *зяди*. Наличието обаче на корелативите *прѣдъ*, *подъ* и *надъ* в паметниците от разглеждания период, както и присъствието на преките континуанти *зад* и *зяди* в съвременния български език говори в полза на нейното съществуване (БЕР/BER 1, 585; РБЕ/RBE 5, 258).

Тези новообразувани предлози са изразители на пространственото значение на първичния предлог *за* – разположение или движение в задната част на нещо – но по-конкретизирано.

С вторично конкретизиране на значението откъм субектна отнесеност се употребяват в паметниците и адвербиализирани предложни съчетания на различни предлози с опорна дума *задъ/заждъ* и *зядъ*: на *заждъ*, въ *заждъ*; съ *зядъ*. Примери: Мало назаждъ законоположению възшьдъша (катѡтѣв тѣс воѡвоѡеѡиас). Не ѡбратитѣ са въ заждъ очію вашѡю КИнд по ркп. XVI в. Не двѣтѣма бо десѣтѣма, ни сътоу члкъ съ зядъ и съ прѣдъ идѡущемъ его Злато-струй. Участващите в съответните съчетания първични предлози доуточняват и детайлизират информацията за пространственото отношение. Въ и на привнасят признака ‘насоченост’, а съ е носител на семата за отделителност. Дистантната позиция на съ *зядъ* и съ *прѣдъ* спрямо назоваващото ориентира име в последния пример е белег, че преходът от наречие към предлог се намира в междинна фаза на развитие.

< *краи*, -я, м.

От свободната предложна употреба на съществителното *краи* във в.п., респ. м.п., като обстоятелствено пояснение в изречението се развиват лексикализираните предложно-именни синтагми (*възкраи*, *въскраи*²⁶, *накраи*, *покраи*, *прикраи*²⁷), които в съчетание с конкретизиращи ги имена в р.п. придобиват характеристиките на несъщински предлози, като противопоставянето *посока* – *статика* при препозициите с двояка рекция в състава им се неутрализира от омонимията на формите за в.п. и м.п. Тяхното основно общо значение е свързано непосредствено със семантиката на съществителното *краи*, която при прехода към класа на служебните думи се променя от предметна – ‘предел, граница, където свършва нещо’ в абстрактна – за назоваване на пространствено отношение ‘движение и разположение в близко съседство’: *Въскраи моря* Бт32:13 по ркп. XIV в. *Въскраи цръкве* ГБХІв. *На краи поустьна* ПролСепт ХІІІв. *Отъ края небесе* ГБХІVв. *Вкраи кого съдить* Пал1406г. Постепенно се установява една генерализирана форма, която не се променя според рекцията на предлога в съчетанието. Срв. *отъ края небесе*, където *отъ края* все още не е изгубило характера си на свободно и пълнозначно съчетание, и съвр. *открай време*, където *открай* вече е претърпяло пълна препозиционализация, в ре-

²⁶ Думата е засвидетелствана еднократно в КСП (Супр) с нейната предложна употреба, поради което речниците, отразяващи лексикалния състав на тези паметници, отбелязват само предложната употреба (СА, СС, СтбР).

²⁷ Засвидетелствано в МДРЯ (II, 2, кол. 1416) в примера: *Въ прикраи моря* Деян-ПетрПавл. Тук е интересно да се отбележи плеонастичното натрупване на предлози в примера *Въ прикраи моря* от ДеянПетрПавл, където функцията на предлога *въ* може да се определи като обновяваща избледнялата семантика на *при* в изходната синтагма.

зултат на която е настъпило съкращаване на ненужното вече старо падежно окончание на думата²⁸.

Несъщинският предлог *край* в съвременния ни дискурс може да се приеме като опростен вариант, продуциран вторично от сложните с елипса на съответния предлог от съчетанието.

< *кромѧ, -ы жс.

Предлогът за изключване *кромѧ* ‘вън от, с изключение на; без’ + р.п. за отделяне (гр. *λόρω, ἔξω, ἐκτός*) представлява вторично препозиционализирана стара локативна форма за ед.ч. от съществителното *кромѧ* ‘ивица, край, преграда’, минала през етап на междинна адвербиализация²⁹. Пространственото му значение се свързва с представата за разположение или направление *вън* от нещо (сепаративна семантика). Засвидетелстван е още в КСП: И молѣше и много да не посълетъ ихъ *кромѧ* страны Мк5:10 Мар. Бѣгайте любодѣяния. Въскъзъ бо грѣхъ еже аще сътворитъ члкъ *кромѧ* тѣлесе естъ а творѧи любви въ своѧ тѣло съгрѣшають Ен 2б, 1б. Примерите показват, че може да се съчетава с глаголи за движение и статичност, означавайки съответно насоченост и ненасоченост. Освен чисто пространствената семантика препозицията има и значение за отсъствие, недостиг, липса, синонимизирайки се с предлога *без*: Ты бо единый всего грѣха *кромѧ* юси Евх 57а, 12³⁰.

Документирана е и независима наречна употреба на *кромѧ*: *Кромѧ* да съдѣтъ Лев13:4б по ркп. от XIV в. (*κεχωρισμένος καθήσεται*). Когато трябва да се означае отстояние или отдалечаване, наречието може да се употреби с предлога *отъ* + име, означаващо ориентационния обект: А сръдъце ихъ *кромѧ* отъстоитъ отъ мене Мк7:6 Мар. На тази база се развива предложният израз *кромѧ* *отъ*: Горѣ и долоу врьтитъ са да бы ма *кромѧ* отъ сына еже видѣхъ сътвориъ Супр 3бб, 2б–28.

²⁸ Срв. с отпадането на флективните окончания в *отпред, иззад, сврѣх* и пр. (вж. на съответните места в статията).

²⁹ Историческите речници не са единни в отразяването на семантичния развой и смисловата диференциация на думата. СС, СЯС и СтБР отбелязват тройката употреба на *кромѧ* като наречие, предлог и съюз, но първите два отчитат с комбинираната бележка *нареч., предл. и съюз*, че предложната и съюзната функция на изходното наречие е достигнала по-голяма степен на граматикализация, докато СтБР, определяйки *кромѧ* като *нареч.-предл.*, приема, че на този етап от езиковата еволюция функцията на предлог, за разлика от съюзната, не се е обособила напълно от адвербиалната. СА и СДРЯ също като СС и СЯС дефинират думата като *нареч. и предл.*, без обаче да отбелязват употребата ѝ като съюз. И петте посочени речника са съгласни с това, че различните употреби на думата остават в рамките на полисемията, т.е. че така сложилата се омонимия е само синтактична, контекстна, поради което ги поставят в една речникова статия под обща лема. На това мнение се противопоставя МДРЯ, като отбелязва в две отделни статии *кромѧ*₁ като предлог и *кромѧ*₂ като наречие, приемайки че е настъпила вече лексикална омонимия между наречието и предлога, т.е. че може да се говори за пълна семантична деривация.

³⁰ МДРЯ отбелязва и преносно значение ‘против’: *кромѧ* бжствьныхъ законъ и правилъ ЙоМитрПослКлим.

В определена позиция *кромѣ* може да изпълнява и съюзна функция паралелно с тази си на предлог и наречие поради твърде многото формални, семантични и функционални сходства между тези граматически категории, всяка от които има потенциата да влиза в ролята на средство за свързване: *Соуетьнъ (слоухъ)* и *бесъвѣдѣтель* и *кромѣ* *съпасьнымъ извѣстѣнымъ* *испытаньемъ законнымъ приемлѣж* *Клоц* 16, 33. В цитирания пример анализираната дума изпълнява функцията на разделителен съюз със значение ‘само’ и като такъв се позиционира между две синтактични единици, превръщайки се в показател за смислово-синтактичните отношения между тях, без обаче да осъществява управление по падеж.

Произв. *кромѣшънъ*.

Мотивиращата пълнозначна дума се пази в укр., пол., г.-луж. и д.-луж. (БЕР 3, 18). Нвб. *кромѣ* остар. книж.

< *крѣгъ*, -а м.

Вторичният предлог *окрѣгъ*³¹ (от о + *крѣгъ*) и производният от него въ *окрѣгъ* имат пространствено значение, близко до конкретното значение на съществителното *крѣгъ*, от което произлизат. Получени са в резултат от лексикализация на предложно-именна синтагма с последваща абстракция на първичното значение от ‘вид пространствена форма, ограничена от окръжност; разположение в кръг’ до най-общо означаване на някаква близост (вторият с плеонастично натрупване на предлози с цел обновяване на формата). Съответстват на гр. *κῶκλω*. Те се срещат и в несвободна употреба заедно с дателно местоимение или име в р.п., конкретизиращи локацията и придаващи им притежателен признак: *Окрѣгъ сѣштѣлѣ ѿ него страны любѣяхъ ѿ него вѣроу истинноу* *Супр* 568, 6. *Наидѣть ангѣлъ гнѣ окрѣгъ боящиихъса его* *Изб*1073г. *Окрѣгъ источника ПатСин* XI в. *Мѣникъмъ въ окрѣгъ себѣ сѣмѣрилъ еси*. *Мин*1097г.

От лексикализирана препозиционална употреба на деадективно наречие се е развил синонимният и идентичен в структурно-семантично отношение на (въ) *окрѣгъ* несъщински предлог *окръсть*³² ‘наоколо, в кръг’: *...окръсть его воуру вельѣ* *Пс*49:3 *Син*. При етимологичен анализ може да се свърже с полаб. *vuokárst* ‘кръг’ (Фасмер/Fasmer III, 130). Мотивиращата основа се среща само в свързан вид единствено в това съчетание, поради което е изгубила прозрачността си.

³¹ От КСП *окрѣгъ* е засвидетелстван само два пъти в *Супр* в препозиционална употреба, поради което лексикографските справочници, чиято изворова база са тези паметници, я регистрират единствено като предлог (СтбР, СС + СЯС). Като наречие го определя СА, който има същата изворова база като СтбР и СС, явно без да отчита синтактичната характеристика на конкретните примери. МДРЯ дава в две отделни речникови статии изходното съществително (*окрѣгъ*₁) и производните от него наречие и предлог (*окрѣгъ*₂) като аloseми на една речникова единица, т.е. като контекстни омоними, посочвайки на първо място препозиционалната употреба.

³² Всички речници отбелязват двойката употреба на думата като наречие и предлог, като повечето поставят въз основа на посоката на развитие на първо място наречната функция, а на второ място – предложната, с изключение на МДРЯ, при който е обратно.

В паметници, запазени по късни преписи, е документирана и близкозначната на (въ)окръгъ и окръсть дума около/ околъ³³, възходяща към съществителното коло, -есе ср. ‘колело’: иудеи же стояще около его (в др. преписи окръсть). Обликът околъ е възникнал вторично чрез отпадане на флективния завършек, характерно за процеса на десубстантивация и напреднала препозиционализация.

Тези нови по образуване предлози са изразители на вторичните значения на предлога о (контакт, досягане; обсягане, обграждане на предмета). Затова и той присъства в техния състав – о-кръгъ, о-кръсть, о-коло.

< межда, -ы ж.

Пример за напълно завършена препозиционализация още в стб. език ни предоставя предлогът меж(Δ)оу/ межю/ меж(Δ)и³⁴, който към момента на найранното писмено документиране на стб. език вече окончателно се е обособил като отделна лексикална единица. Неговото основно общо значение е свързано непосредствено със семантиката на мотивиращото го съществително межда, която при прехода към класа на служебните думи се променя от предметна – ‘гранична линия на поземлени участъци, синор, слог’, до пределно абстрактна – за назоваване на пространствено отношение ‘локация, определена от наличието на обектна ограниченост, от очертаването на междинна площ’. Срв. употребата на пълнозначната дума и продуцираната от нея служебна в един контекст: Межю створите межю стадомъ и стадомъ Бт32:17 по ркп. от XIV в. Управляваният от вторично образувания предлог тв.п. може да се обясни като социативен, предвид съдържащата се в семантичната структура на изходното съществително сема за съобщност (комуникативност): с-лог, синор (гр. συν + ὄρος), граница с нещо.

Съчетаването на препозицията с различни по смисъл думи внася определени нюанси в основната ѝ обща семантика. Така в зависимост от контекстуалните си връзки тя може да означава положение в пространството, което разделя два или повече предмета и лица, или положение в еднородна среда – сред много предмети, респ. части на сборен предмет: Гора межю Селевкиею и Росокиликкиею ПатСин ХІв. (със съчинителна връзка и между думите, означаващи двата съотнасящи се обекта). Оубисте междоу црквниж оларьмъ Мт23:35 Остр (с безсъюзна връзка между думите, означаващи двата съотнасящи се обекта). И пакы ишедь ись отъ прѣдѣль турскъ и судоньскъ, приде на морє галилеиско, междю прѣдѣлы декапольскы Мк7:31 Мар.

³³ Думата е регистрирана в СЯС и МДРЯ с нейната наречна и предложна употреба. СЯС отбелязва първо наречната, а МДРЯ първо предложната. В отделна речникова статия СЯС дава омонимното съществително около²², синоним на коло. Обликът околъ с характерното отпадане на флективния завършек е документиран в МДРЯ.

³⁴ Всички речници единодушно отбелязват думата в самостоятелна речникова статия, регистрирайки само предложната ѝ употреба – резултат от окончателно приключила препозиционализация на иначе продължаваща да съществува в езика пълнозначна дума. Единствено СА и LLPsl отразяват и наречна функция на междоу: междоугъ биваетъ междю hom.-mih. 145.

По отношение на времето междуу показва периода, който разделя два момента: Междуу рождествомъ и просвъщеніемъ Ас 137b, 9. Употребен с опорна дума показателно местоимение в изразите междуу симъ и междуу тѣмъ с или без съществителното врѣмѧ означава в най-общ смисъл период, разделящ два момента, две или няколко действия, събития и под. – между това, между-временно: Междуу тѣмъ врѣменемъ ЕфрКрм. Междуу симъ моляхъ и оученици его (ἐν δὲ τῷ μεταξὺ). Ракурсивният момент в семантиката на посочените съчетания, тяхната дейктичност ги транспортират в сферата на текстуиращите елементи в речта, осъществяващи връзката между отделните синтактични единици (изречения и микротекстове).

Преносно препозицията се използва за отношения на хора един спрямо друг: яже быша междуу тобоиъ и гдѣмъ нашимъ Златоструй³⁵. Употребен с възвратно местоимение, изразява реципрочно отношение – *помежду си*: Пъряхъ же са Иудеи междуу собою (πρὸς ἀλλήλους) Йоб:52 Мар. Съзирахъ же са междуу собою оученици, не домыслаше о комъ глеть Йо13:22 Мар.

Употребен с числителното десѧтъ в дв.ч., междуу означава числото *двадесет*: И бысть въ седмѡе междуу десѧтъма лѣто (ἐν τῷ ἑβδόμῳ καὶ εἰκοστῷ ἔτει) Йез29:17 по ркп. XV в. Четыри межи десѧтъма ЕфрКрм³⁶.

³⁵ Вж. също примери в МДРЯ II, 1, кол. 125: Не баше мира межи ими Новг1Л. Но ты, Гдѣи, виждь и соуди межю мноиъ и межю братомъ моимъ ИакБорГл (с повтаряне на предлога при всяка от думите, означаващи съотнасящите се обекти).

³⁶ В тези случаи числителното *двадесѧтъ* ‘двадесети’ е изразено посредством предлога *междуу* и *ди* на преполовената стойност на десетиците.

Няма единно становище относно произхода на този модел. Едни учени предполагат, че в този случай се реализира формула от типа ‘10 + 1 + 10’, други виждат тук отражение на постепенното развитие на пресмятането, т.е. първоначално над десет, а после над двадесет, трети предполагат връзка на разглежданата конструкция с формата на използваните сметала или с начина на писмено изразяване на числата. Съществува хипотеза също, че подобен аритметичен подход възхожда към средновековния начин на отчитане на часовете от залез слънце, който съществувал в християнския Запад. Основание за това мнение е, че въпросният модел пресъздава дадена устойчива структура на изчислявани обекти, вероятно такива важни като 24-часовият денонощен цикъл, който и сега се дели на две половини – дневна и нощна.

На мене лично ми се струва, че в разглеждания модел се отразява един, колкото древен, толкова и универсален и до днес способ на пресмятане – този на десетопръстната система. Вероятно тук е съхранена представата за устройството на човешките ръце, съвместено с тяхната чифтна симетрия, както и за жестикулацията при пресмятането на пръсти.

От съвременните славянски езици такива форми присъстват като архаизми само в чешкия и словашкия език, особено в преводите на Библията. Въз основа на този факт някои изследователи смятат, че моделът е възникнал в Моравия и го разглеждат като маркер за близост на паметниците, в които е засвидетелстван, до моравско-панонската писмена традиция. Все пак неколкото му регистриране в типично преславски паметници, каквито са Хрониката на Георги Амартол и Тълковната палея, ме кара да се въздържа от подобно твърдение и да мисля, че въпросният модел е бил общославянско явление, доста рано архаизирало се в южнославянската група,

Миклошич регистрира покрай редовното използване на предлога с тв.п. и случаи, в които той управлява в.п. (по аналогия с първичните предлози, изискващи *Accusativus directionis*): между *двѣ дьсцѣ каменнѣ възложенѣ кѣмѣ мѣи*. МДРЯ и СДРЯ отбелязват и по-рядката му употреба с приимен р.п. в руски паметници, вероятно под влияние на обичайната за повечето несъщински предлози рекция (МДРЯ II, 1, кол. 196; СДРЯ IV, 522). МДРЯ привежда още дублетна форма *межь*, документирана във възрожденската ни литература и в диалектите, възникнала вторично чрез съкращаване на думата по модела на други едносрични предлози – *надъ*, *подъ*, *прѣдъ* (БЕР 3, 713). Засвидетелстван е и производният предлог *помеж(д)и*, образуван от свързането на двата прости предлога *по + меж(д)и*, където *по* реализира употребата си за означаване на място, което се засяга от някакво действие: *Помежи рѣю и страшны пеци* ГАм. МДРЯ отбелязва и вариант *промежи*, съдържащ предлог *про*³⁷ в състава, основно с примери от руски паметници, рядко от стб. такива, запазени в руска редакция (II, 2, кол. 1543): *Промежи же тѣхъ лѣтъ Аполинарїи нѣкїи прозѣве* ГАм. Препозицията *про* участва в предложния израз с локативната си семантика за означаване на пространствено отношение ‘разделяне на две части на определена пространствена или временна област’, експлицирайки имплицитно съдържащата се в мотивиращото съществително *межда* сема за разделност.

< мѣсто, -а *ср.*

От съчетаването на предлога *въ* със съществителното *мѣсто* се е получил сложният предлог *въ мѣсто + р.п.* за означаване, че някой или нещо заменя някого или нещо. Гр. *ἀντί*. За разлика от нвб. си континуант *вместо*, който вече представлява неделимо цяло, в стб. между двете части на сложния предлог се поставя името, респ. местоимението, с което е свързана препозицията: *око въ око мѣсто* Изх21:24 по ркп. XIV в. *въ неѣ мѣсто* ЕфрКрм. МДРЯ отбелязва в руски паметници и дублетите на ... *мѣсто*³⁸ и *за ... мѣсто*, образувани от съчетаване на опорното съществително *мѣсто* с други предлози: *И закла овенъ за исака мѣсто* ДанИг. *На своѣ мѣсто*. Срв. нвб. *наместо*, както и производните *замествам*, *заместител*, *заместник*; *наместник*, *наместнически*, *наместничество* и пр. Засвидетелстван е и опростен вариант *мѣсто*, продуциран вторично от сложните с елипса на съответния прост предлог от съчетанието. *Мене мѣсто* пископъ же *Маркъ* ИпЛ. Вж. същата употреба в РКБЕНО/RKBENO (2012): *въкоусоуваше тѣва мѣсто* ястїе ТД 8.55б.

Тези новообразувани предлози са изразители на обектното значение на първичните предлози *въз* и *за*, с които преносно се означава размяна: И

вероятно под влияние на езиковата аналогия, поради което наличието му в даден текст би могло да служи като свидетелство за неговата древност. Подробно по този въпрос вж. у Жолобов/Zholobov 2006, 157.

³⁷ Предлогът *про* се среща основно в староруски паметници и в стб. такива, минали през руска редакция: *Да се не чоудимъ про яко добръ юсть ЙоЕШ* (за означаване предмета на действието ‘за, относно’). *Стїи во аплі и бци не вставиша в срѣ и в пѣ млека ясти но шпї велика про си два дни* ПА XIV–XV в.

³⁸ Изразът има производни: *намѣстнъ*, *намѣстїе*, *намѣстнїкъ* (МДРЯ II, 1, кол. 301–303).

положиша на мѣ зло въз добро, и ненависть за възлюблене мое Пс108:5 Син. Затова и виждаме, че за присъства в състава на един от тях.

При наличието на определение, разделящо предлога и съществителното, дори обстоятелственото значение на предложно-падежното съчетание не позволява то да бъде класифицирано като завършен предлог. Но наличието по-късно в езика на типичната предложна употреба на слятата форма *вместо* подбужда да бъдат видени в словосъчетанието въз наше/ мое/ его място признаците на незавършен категориален преход към класа на предлозите. За намиращите се на тази степен на препозиционализация предложно-падежни съчетания е характерно, че те синтактично и семантически вече са се обособили от мотивиращите ги съществителни, но при тях все още съществува възможността за вмъкване на определение между предлога и падежа.

< низъ, -а м.

МДРЯ отбелязва омонимите низъ₁, -а м. – съществително със значение ‘ниско място’ и възможна адвербиална употреба като наречие за локация ‘долу’ и низъ₂ във функцията на предлог, управляващ в.п., за означаване на движение от горе надолу (контравектор на въз и възврѣхъ, съответствие на гр. κάτω): Аще снъ юси бжи, възри са низъ Мт4:6 Остр. Низ стѣноу скочити ПролМарт. Единъ бысть низъ стѣнѣ низверженъ ПролАвг по ркп. XV в. (с префигиран глагол, чиято представка дублира семантиката на предлога).

Несъщинският предлог низъ е изразител на пространственото значение на първичния предлог съ + р.п. за отделяне. Затова и образува заедно с него сложна препозиция низъ съ: низъ съ вѣгъ мен.-леор. (по данни на LLPsl).

В съвременния български език предлогът *низ*, освен първичната си семантика като показател на движение по нанадолнище, развива и други значения – движение без определена посока или разпръснато разположение в границите на дадено пространство и движение по продължението на нещо: *Низ село. Низ пътя* (Тилков, Стоянов, Попов/Tilkov, Stoyanov, Popov 1983, 426). Срв. семантично по-горе подолъ.

< подъ, -а м.

От междинна адвербиализирана форма на съществителното подъ, -а ‘долна част, основа’³⁹ в резултат на препозиционализация е образуван предлогът подъ, който се употребява в стб. с в.п. и тв.п. Засвидетелстван е още в КСП. Контекстуалното свързване с глаголи за статика и динамика модифицира неговата семантична структура в посока към два аспекта: за местонахождение или насоченост по-ниско спрямо ориентира: Никтоже оубо свѣтильника възжегъ, покрываатъ его съсѣдомъ ли подъ одръ подълагаатъ Лк8:16 Мар. Отътрасте прахъ иже естъ подъ ногами вашими Мк6:11 Мар. Преносно препозицията се използва за означаване на подчинено, зависимо отношение между хора: бѣ

³⁹ Други учени тълкуват формата като разширение на първичния предлог по с -дъ, което сравняват с гр. -θα, -θεν (БЕР/BER 5, 431). Илюстрация за адвербиална употреба на думата ни дава цитираният в МДРЯ пример от Изб1073: Да елма же ти болши сѣще небснихъ дѣховъ тоу ноужда ю ни поди соущиимъ видѣти. Обликът поди предполага наличието в езика на дублет подъ, -и ж. и е доказателство за субстантивния произход на предлога. Срв. задъ и задъ, прѣдъ и прѣдъ, сѣдъ и сѣдъ и т.п.

дая мъсти мънѣ и оучи (!) люди моѡа подѣ мѡа Пс17:48 Син. Подѣ закономѣ быти Супр 83, 24. Изходното съществително е отбелязано в МДРЯ с примери от паметници, запазени по късни преписи (подѣ дворяца III Цр8:64 по ркп. XVI в.). Омонимната двойка съществува в езика и до днес. (БЕР 5, 431). При категориалния преход от пълнозначна към служебна дума се наблюдава характерната промяна в семантиката на мотивиращото съществително от по-конкретно ('основа') към по-обобщено абстрактно значение на 'локация по-ниско от нещо или някого'.

< прѣдѣ, -а м. / прѣдѣ, -и ж.

В паметници, запазени по късни преписи, са документирани дублетните съществителни имена прѣдѣ, -а и прѣдѣ, -и 'предна част, лицева страна, предница'. Техните препозиционализирани наречни форми прѣдѣ и прѣди⁴⁰ се явяват контравектори на задѣ и зади (вж. по-горе). За разлика от своите антоними обаче, които се съотнасят помежду си като абсолютни синоними с пространствено значение, прѣдѣ и прѣди са семантично диференцирани. Първият има преобладаващо предложна употреба с име във в.п. за направление или с тв.п. за ограничение⁴¹. Основното му значение е локално – за означаване на движение или положение в пространството откъм лицевата страна на някого или нещо: към, пред (Въведеоу же бывшоу прѣдѣ воєводѣ Супр 48, 1. Лежаще прѣдѣ ногама моляхѣ сѧ емоу Супр 39, 15–16. Повръже себе прѣдѣ ногама... Супр 524, 14). Преносно се употребява за означаване на непосредствена близост по време (Прѣдѣ въздвигѣ кръста Е 30а 2–3. Прѣдѣ сънѣмѣ молитвы творяше Супр 274, 26–27), а също и за означаване на лицето, по отношение на което се извършва действието (Мръзость прѣдѣ бѣмѣ Лк16:15 Мар). Прѣди е засвидетелстван в паметниците предимно в наречна употреба (Опрѣснѣкы прѣди полагаѣтъ Супр 418, 11). Като предлог е документиран само с темпорална семантика и означава 'разстояние от време в посока от ориентира към миналото' (прѣди малы Супр 161, 28)⁴².

Към същата именна основа принадлежи и образуваното от адвербиализирана форма за срв. степен на прилагателното прѣдѣ наречие прѣжде⁴³, за

⁴⁰ Други учени тълкуват формата като разширение на първичния предлог прѣ с -дѣ, което сравняват с гр. -θα, -θεν (БЕР/BER 5, 634, 637). Това обаче не може да обясни старите падежни облици, запазени в езика като *преди*, *от-преде* и под.

⁴¹ Срезневски отбелязва наречна употреба на прѣдѣ с пример от ПВЛ: *Посла же прѣдѣ сына своѣго. Изпрати напред своя син.*

⁴² В съвременния български език предлогът *пред* е преди всичко пространствен предлог, а темпоралните му функции са поети от предлога *преди* (Тилков, Стоянов, Попов/Tilkov, Stoyanov, Popov 1983, 439).

⁴³ Речниците единодушно дават думата с бел. *нареч.* и *предл.*, т.е., че предложната функция на изходното наречие в стб. период от развоя на езика е достигнала относително голяма степен на граматикализация, но въпреки това различните употреби на думата остават в рамките на полисемията. МДРЯ отбелязва в две отделни статии прѣжде₁ като наречие и прѣжде₂ като предлог, приемайки че е настъпила вече лексикална омонимия между наречието и предлога.

което също е характерна несамостоятелна препозиционална употреба в съчетание с име в р.п.: Пришьльз еси съмо прѣжде времеѣ Мт8:29 Мар.

С вторично конкретизиране на значението откъм субектна отнесеност се употребяват в паметниците и адвербиализирани предложни съчетания на различни предлози с опорна дума прѣдъ/ прѣдъ: напрѣдъ – напрѣдъ – напрѣди; съ прѣда – съ прѣжда – съпрѣди – съпрѣдъ ‘отпред, срещу’. Примери: Притъча же естъ рѣчь подобными и вѣдомыми напрѣдъ очи приводящи разумѣваемое Изб1073. Поставиши свѣтила по странѣ с прѣжа свѣтилоу Числа 8:2 по ркп. от XIV в. Не дъвѣма бо дѣсятъма, ни сътоу члкъ съ зада и съ прѣда идоущемъ его Златоструй. Участващите в съответните съчетания първични предлози уточняват и детализират информацията за пространственото отношение. На привнася признака ‘насоченост’, а съ е носител на семата за отделителност.

< слѣдъ, -а, м.

Лексикализираната предложно-именна синтагма въслѣдъ⁴⁴ в състава на устойчивия израз въслѣдъ ити/ ходити, по-рядко в комбинация с други глаголи за движение, се употребява несамостоятелно като наречие за място с притежателно значение в съчетание с дателно местоимение или име в р.п., т.е. има функция на несъщински предлог: Се мы оставихомъ въсѣ и въ слѣдъ тебе идомъ Мт19:27 Мар. Въслѣдъ похотии своихъ не ходи ПАХІВ. Дажди емоу шѣствовати въслѣдъ тебе Евх 34а2. Неговото основно общо значение е свързано непосредствено с конкретната семантика на съществителното слѣдъ ‘следа’ за означаване на действие, свързано с някаква цел, което става по следите на някого или нещо, намиращо се в движение. СС посочва морфологичен дублет въслѣды: Мнѣ са ныня въ слѣды иды владыкы иисоуса Супр 343, 19. Съвременният континуант *след* може да се обясни чрез вторично съкращаване на първата съставка на сложния предлог.

Същата мотивираща дума слѣдъ, но в съчетание с друг предлог, се съдържа и в дублетните лексикализиранни изрази послѣдъ/ послѣди, както и в адвербиализираната срв. степен послѣжде⁴⁵: Послѣдъ же въсѣхъ и жена оумрѣтъ Лк20:32 Зогр (послѣжде Мар).

МДРЯ отбелязва като синоним на гореспоменатите предлози запать с д.п. (срещащо се основно в наречна функция): призва ю запать ногу его. Ис 41:2.

⁴⁴ С изключение на СА, който дава въслѣдъ в отделна лема с граматическа бел. *нареч.*, останалите речници отбелязват синтагмата като подлема в речниковата статия на опорната дума слѣдъ. СтБР и МДРЯ привеждат примери единствено за препозиционалната употреба на израза с р.п., конкретизиращ ориентационния обект, без обаче да поставят изрична ремарка *предл.* СС и СЯС отбелязват и неговата наречна функция (на първо място). Като правописни дублети се посочват слятото и разделното изписване на съчетанието (СтБР).

⁴⁵ Повечето речници отбелязват само тяхната наречна функция (СА, СС, СЯС). Не е отдиференцирана употребата им като несъщински предлози, при все че има приведени примери за такава. СтБР, определяйки послѣдъ и послѣди като *нареч.-предл.*, приема, че на този етап от езиковата еволюция функцията на предлог не се е обособила напълно от адвербиалната. МДРЯ изобщо не дава граматическа ремарка за тези думи, но примерите, които привежда, са за наречна употреба.

< срѣдъ, -а м. / срѣда, -ы ж. / срѣдь, -и ж.

От адвербиалната употреба на в.п., респ. м.п., на морфологичните дублети срѣдъ, -а м., срѣда, -ы ж. и срѣдь, -и ж. ‘среда’⁴⁶, при контекстуална конкретизация на значението за място посредством съчетаването му с име в р.п. или местоимение в д.п., означаващи ориентационния предмет, се развиват вторичните предлози срѣдъ⁴⁷/ срѣдѣ⁴⁸/ срѣдоу⁴⁹/ срѣди⁵⁰ за означаване на ограничаване, локализиране спрямо дадена част от ориентиращия предмет, приемана в известен смисъл за негов център. На тази основа се образуват наречни съчетания с различни предлози, които впоследствие също се препозиционализират: въсрѣдъ⁵¹/ въ срѣдѣ⁵², на срѣдѣ⁵³/ насрѣдъ/ насрѣди⁵⁴, посрѣдѣ/ посрѣдоу⁵⁵/ посрѣди/ посрѣдъ⁵⁶ – със същото значение като безпредложните

⁴⁶ Съществителните срѣдъ, -а м., срѣда, -ы ж. и срѣдь, -и ж. ‘среда’ са засвидетелствани в паметниците почти изключително в адвербиална или препозиционална функция на техни лексикализирани падежни форми с или без предлог.

⁴⁷ Според друго обяснение обликът срѣдъ е вторично образувана редуцирана форма от срѣдѣ, адвербиализиран и после препозиционализиран м.п. на съществителното срѣда, по аналогия с предлози като прѣдъ, надъ, подъ, межъ и под. (БЕР 7, 416).

⁴⁸ От КСП срѣдѣ енократно е засвидетелствано в Супр. В СА е отбелязано под срѣда, а в СС и СтБР в самостоятелна статия, в първия като *нареч.*, във втория като *нареч.-предл.* МДРЯ също го дава като отделна лема, определяйки го само като предлог, при все широката изворова база, която има.

⁴⁹ Отбелязано в МДРЯ в употреба с р.п. без граматическа ремарка. Срѣдоу моря.

⁵⁰ Отбелязано в МДРЯ III, 1, кол. 482 с граматическа ремарка *предл.* Срѣди цркви (д.п.).

⁵¹ От консултираните речници е засвидетелствано само в МДРЯ в речниковата статия на срѣдъ без изрично указване на граматическа категория – това показва неотдиференцираността на производното от производящата.

⁵² Отбелязано в СС, СтБР и СЯС под срѣда в адвербиалната му и препозиционалната му употреба без граматическа ремарка.

⁵³ Отбелязано в СС под срѣда.

⁵⁴ Дублетите насрѣдъ/ насрѣди са отбелязани в МДРЯ под срѣдъ (русифициран облик *среда*) без граматическа ремарка.

⁵⁵ Дублетите посрѣдѣ/ посрѣдоу/ посрѣди са засвидетелствани още в КСП. От речниците, отразяващи лексикалния състав на тези паметници, СА отбелязва употребите по срѣдѣ и по срѣдоу под заглавката срѣда без граматическа ремарка, а СС дава посрѣдѣ и посрѣдоу с комбинираната бележка *нареч. и предл.* в самостоятелна речникова статия, в която лематизираните форми са слято изписани, а в илюстративните примери се прилага правописът на цитираните източници. По аналогичен начин са отбелязани те в СЯС. СтБР привежда в статията на срѣда илюстративен пример за употреба на по срѣдѣ с р.п. без граматическа ремарка. Отделно в самостоятелна статия дава посрѣдѣ и посрѣдоу, вече слято изписани, с комбинираната бележка *нареч. и предл.* По този начин е отразено съществуването в един хронологичен срез от историческия развой на езика на случаи на пълна семантична деривация и такива на свободна употреба на изходното прдложно съчетание. МДРЯ също отбелязва посрѣдѣ и посрѣдоу както под срѣдъ (разделно изписани), така и, вече слято изписани, в две отделни статии, във всяка от които обаче първо се привежда предложната употреба, а после наречната.

⁵⁶ Отбелязани в МДРЯ под срѣдъ (русифициран облик *среда*) без граматическа ремарка.

дублети, и извъ срѣдоу⁵⁷, отъ срѣды⁵⁸ – със сепаративно значение за отделяне, отдалечаване от центъра или вътрешността на ориентиращия предмет. Когато опорната дума назовава пространствено понятие, всички посочени предлози имат локативна семантика, близка до конкретното значение на съществителното *среда*, от което произлизат, внасяйки компонента за по-особена пунктуалност, разбираана като точка на равна отдалеченост от периметъра. При запазване на значението за локалност същите биха могли да придобият и по-абстрактно значение за включване, сборност, участие, т.е. да добият признак за обектност. Съчетават се също и с времеви понятия. Нвб. *сред*; *среде*, *среди*, *средом* предл. диал. (БЕР 7, 415, 416, 417).

Примери: И възиде гедѣонъ срѣдѣ полка Съд 7:19 по ркп. XIV в. Корабль же бѣ срѣдоу моря Мт14:24 Ев. 1270. Раззумѣи яко посрѣдоу сѣтии стѣпающе Изб1073. Бражоу положоу по срѣди жены и по срѣди сѣмени твоимъ и по срѣди тоу (ἀνὰ μέσων) Бт3:15 Хроногр XVIв. (преносна употреба за означаване на отношения между хора с повтаряне на предлога при всяка от думите, именуващи съотнасящите се обекти – припокрива се със значението на предлога междуу, вж. по-горе). ...на срѣдѣ възвѣмъ принести... Супр. Ковчегъ же завѣта гнѣя и Моиси не пристѣпиша и-срѣдоу плька Числа 14:44 по ркп. от XV в. Отълоучать злына отъ срѣды правдыныхъ (ἐκ μέσων) ПА XI в.⁵⁹ Срв. обаче Въ срѣдѣ словесъ не възлагаи слова ПА XI в., където конкретната семантика на пълнозначната дума е все още жива.

В Пс81: 1 Син е засвидетелстван дублет прѣсрѣдѣ, който авторите на СтБР обясняват като текстологичен вариант (грешка). Не е изключено обаче да става дума за предложен израз прѣ(зъ)срѣдѣ с опростяване на струпването на съскави съгласни до прѣ-с-рѣдѣ, още повече, че и днес в езика се използва, макар и рядко, съчетанието *през сред*.

< страна, -ы ж.

Несъщинският предлог възстрань ‘встрани от’ + р.п. (за локализация на разстояние вляво или вдясно от ориентационния предмет) е образуван на базата на срастване на препозицията въ с наречието странь⁶⁰. Гр. ἐκ πλαγίων: Възвѣмъши кнѣиги завѣта сего и вложите въ странь ковьчѣга. Вт31:26 по ркп. XIV в. И тук се вижда характерното за процеса на десубстантивация отпадане на флективния завършек.

⁵⁷ Отбелязано в МДРЯ под срѣдѣ (русифициран облик *середъ*) без граматическа ремарка.

⁵⁸ Отбелязано в СтБР под срѣда с илюстративен пример за употреба с р.п., но без граматическа ремарка. В СЯС също е дадено в статията на срѣда с приведени примери за наречна употреба и такава с пояснение в р.п.

⁵⁹ Вж. също в МДРЯ примери от руски паметници: Загорѣ сѧ цркъы стѣо Михаила въ срѣдѣ тргоу Новг1Л. Слнѣце помърце ...въ оуторникъ въ срѣдѣ оутра. Новг1Л. Повелѣ ѳдиномуу отъ братиѧ събрати въ кошъ оукроухы ты и несъше посрѣдѣ рѣкы възсыпати ѳ НестЖитТеод.

⁶⁰ Междинното наречие е образувано в резултат на десубстантивация на съществителното ‘страна’.

< жтръ, -и жс.

Употребен препозиционално в съчетание с име в р.п., адвербиализираният предложен израз въ(н)жтръ(ѣждоу) се явява синоним на първичния предлог въ и също като него означава действие, насочено в границите на назования предмет, но по-конкретизирано с оглед на живата си семантична връзка със съществителното жтръ, -и жс. ‘вътрешност’: Аще да са обрѣцѣтъ кѣто отъ васъ вѣнжтръ града събираа въ цркви правовѣрньныхъ, то смрътънѣж казнѣ прииметъ Супр. С наименованието на темпорално понятие в р.п. същият се е използвал за означаване на време, в продължение на което се извършва действието. Пример за такава употреба в анализирания материал бе открит само в руски паметник: вѣнжтръ трии мѣсаць РязКрм. Но че тя е била характерна и за български свидетелстват примерите, отбелязани в РБЕ⁶¹. Р.п. при въ(н)жтръ може да се определи двояко – като Genitivus partitivus, но също и като приименен Genitivus possessivus, имайки се предвид първичната субстанциалност на мотивиращата пълнозначна дума. Така в процеса на лексикализирането на този начин на синтактична употреба вѣнжтръ постепенно придобива служебна функция на несъщински предлог.

Другояче конкретизиране на локацията се постига посредством комбинирането на вѣнжтръ с предлог въ и име, назоваващо ориентационния обект, съответно във в.п. за изразяване на насоченост (при глаголи за движение) или в м.п. за място (при глаголи за статичност и ненасочено действие): Въслѣдъ его идѣ до вѣнжтръ въ дворѣ архиевковъ. Мк14:54 Мар. Вѣнжтръ въ олтари Супр 209, 10. В резултат на закрепването на този синтактичен модел в езика съчетанието вѣнжтръ въ се обособява като сложен предлог.

Редица нови за стб. език несъщински предлози са се развили от лексикализирана препозиционална употреба на деадективни наречия с име или местоимение в р.п. респ. д.п., уточняващо ориентационния обект. Характерно за мотивиращите прилагателни е, че имат в семантичната си структура признаци, съотносими с някакво обстоятелство – пространство, време, количество. Такива са искръ⁶² и близъ⁶³, означаващи локализация по признака /не/дистантност със значение ‘недалечно, малко разстояние до някого или нещо – бли-

⁶¹ Срв. в нвб. остар. *И вътре в пет минути те отвориха подписа...* Елин Пелин, Съч. 1, 204. *...вътре в няколко минути цялото село беше на крак.* Й. Йовков, Ж 1945, 123. *Аз, бай Тодоре... ще ви спра воденичките вътре в две години.* Ем. Станев, ИК 1 и 2, 196 (РБЕ/РВЕ 2, 659).

⁶² СА определя искръ като *нареч.* и *предл.*, СС и СЯС като *предл.* и *нареч.*, СтБР като *нареч.-предл.*, а МДРЯ привежда примери за предложната употреба на думата, но без граматическа ремарка.

⁶³ СА, СС и СтБР единодушно определят близъ с комбинираната бел. *нареч.* и *предл.*, отбелязвайки по този начин достигнатата относително голяма степен на граматикализация на вторичната предложна употреба. СЯС и СДРЯ не дават обща граматическа бележка след лемата, но като отделни точки в статията привеждат първо наречната употреба, а после тази като *предл.* с р.п., отчитайки с формулировката *като предл.*, че предложната функция не се е обособила напълно от адвербиалната. СДРЯ отбелязва и употребата като нескл. прилагателно.

зо', гр. πλησίον; окръсть 'около', гр. περί, κύκλω; послѣдь⁶⁴ 'подир', гр. μετά, ὄσπερον; съпротив⁶⁵ 'насреща', гр. ἀντί – всички принадлежащи към групата на несклоняемите прилагателни със стара й-основа, които са функционирали често като предикативни имена, поясняващи глагол, т.е. в наречна функция.

Примери: Стоѣъ близъ олтара Евх 101a7. Близъ его жрътвѣ сътворивъ Супр 17, 9. Близъ града ПролМарт. Нъ иде отъ тѣдоу въ странѣ близъ поустыни Йо11:54 Мар. Яко искръ црквы истерны... ГАМ. Повелѣ ѿ привѣзати искръ колесъ ЖитЕкат. Повелѣ емоу ходити не тѣчыѣ въ манастири, нъ и окръсть манастира Супр 562, 2. И съгладавъ стоѣштаѣ окръсть его гла: се мати моѣ и братриѣ моѣ Мк3:34 Мар. Послѣдь же всѣхъ и жена оумрътъ Лк20:32 Зогр (разночет. послѣжде Мар). Да покажетъ яко нѣсть съпротивъ боу Супр. Оувѣщаеши съпротивъ бесѣдоуѣшштиихъ съпаса словеси ИполАнтихр.

Другояче конкретизиране на ориентационния обект се постига посредством комбинирането на някои от горепосочените наречия със семантично близък първичен предлог и име в съответния управляван от него падеж: Близъ къ кръстоу пристѣпити hom.-mih. Ёгда оузьрите въсѣ си, вѣдите ѣко близоу естъ при двърехъ Мт24:33 Мар.

Някои от тези стари й-основи впоследствие са разширени с формант за граматически род и минават в категорията на склоняемите прилагателни, на базата на чиито адвербиализирани форми, най-често за ср.р. ед.ч., на свой ред се развиват в резултат на лексикализирана препозиционална употреба несъщински предлози. Такива са:

Противѣ, противо, противъ⁶⁶ 'срещу, насреща; *прен.* за означаване с какво се съгласува нещо: според, съобразно с, в съответствие на' + д.п.⁶⁷ – От праслав.

⁶⁴ СА отбелязва наречната функция на послѣдь, както и тази му на несъщински предлог с р.п., а СС и СЯС – само наречната. СтБР определя с комбинираната бел. *нареч.-предл.*

⁶⁵ Съпротивъ е отбелязано в СА, СС и в СтБР само като наречие, въпреки приведените примери за препозиционализирана употреба с д.п. МДРЯ, напротив, го определя само като предлог. СЯС – като наречие и предлог: Съпротивъ боу.

⁶⁶ СА, СС, СЯС и СтБР отбелязват двойката употреба на противѣ като наречие и предлог, с тази разлика, че първите три отчитат с комбинираната бележка *нареч и предл.*, че предложната функция на изходното наречие е достигнала по-голяма степен на граматикализация, докато СтБР, определяйки противѣ като *нареч.-предл.*, приема, че на този етап от езиковата еволюция функцията на предлог не се е обособила напълно от адвербиалната. Формата противъ речниците към КСП (СА, СС, СтБР) регистрират еднократно като наречие в Супр, а противо 6 пъти в Евх като предлог с д.п., без да отбелязват, че двете думи имат и друга функция, което е обяснимо с ограничената изворова база на тези справочници. СЯС и МДРЯ, в които е влязъл лексикалният материал от значително по-широк кръг паметници, регистрират двойката им употреба като наречие и предлог с д.п. СЯС обаче ги поставя в една речникова статия под обща лема, като счита, че различните употреби на тези думи остават в рамките на полисемията, а МДРЯ отбелязва в две отделни статии противѣ, противо, противъ₁ като предлози и противѣ, противо, противъ₂ като наречия, приемайки, че е настъпила вече лексикална омонимия между наречието и предлога, т.е. че може да се говори за пълна семантична деривация.

⁶⁷ МДРЯ и СЯС посочват и примери за употреба на тези предлози с р.п., очевидно по аналогия с повечето несъщински предлози.

*prativъ, което е адективно производно от *prati, *prativъ – стар в.п. ед.ч. ж.р. (БЕР 5, 788). И трите варианта са засвидетелствани още в КСП, като най-широко разпространение има обликът противѣ (58 явявания): И се въсь градъ изиде противѣ Иисѣви Мт8:34 Мар. Анастасиеви отъвѣти противѣу нанесеныимъ юмоу отъвѣтомъ Изб1073 (в съчетание с дериват на *verbum dicendi*). Тѣмъже и азъ милъ са дѣѣж боу припадаѣ ти дѣе да подаси ми заповѣдъ противѣ зломъ моимъ ... Евх 686 26. Нвб. срв. *наспроти* (от по-старо на-съ-противъ с апокопа на последната сричка⁶⁸).

Прѣмо/ прѣмо, прѣмъ ‘отреща; срещу’ + д.п. Адвербиализирана и впоследствие препозиционализирана форма за ср.р. ед.ч. от прил. прѣмыи. Известа се от праслав. *rĕma (БЕР 5, 839). Засвидетелствано е още в КСП⁶⁹. Примерите показват, че може да се съчетава с глаголи за движение и статичност, означавайки съответно насоченост и ненасоченост: Идѣта въ въсь, яже естъ прѣмо вама (ἀλέωντι) Мт21:2 Мар. Дроузи мои и ближикы моѣ прѣмо мнѣ приближиша са ... Пс37:12 Син. Освен чисто пространствената семантика препозицията развива и преносно значение за противопоставяне на нещо: Что рекътъ прѣмо семоу твораштии са чисти, чистѣшиихъ себе, а сами сѣште въсьхъ нечистѣше Супр 358, 13. МДРЯ документира и употреба в съчетание с предлог на + име, назоваващо ориентационния обект за конкретизиране на локацията: прѣмъ на пладъне Йез20: 46Тк (Упир). В резултат на затвърждаването на този синтактичен модел в езика съчетанието прѣмъ/ прѣмо на се превръща в лексикализиран предложен израз. Срв. нвб. континуант *прямо на/ към* остар. (*Последният път води, без заобиколки, прямо на Черния връх...* Ал. Константинов, Съч. 1, 92 – РБЕ/РВЕ 14, 1055). МДРЯ отбелязва и препозиционализираната форма прѣмы с производно значение ‘съответно на, в съответствие с’, развито на основата на първичната пространствена семантика: Якоже нѣсть прѣмы емоу на земли члкъ. Йов2:3 Парим. 1271 г.

С вторично конкретизиране на значението откъм субектна отнесеност е документирано мотивираното от прѣмо предложно съчетание отъпрѣмо⁷⁰ ‘на-страна’, в което предлогът отъ привнася характерната за него сепаративна семантика: Отъврѣти очи свои отъпрѣмо мнѣ (ἀλεωντιόν μου) Песен на песните 6:4 по ркп. от XVI. Тук заслужава да се отбележи контекстуалната употреба на несъщинския предлог отъпрѣмо в комбинация с глагол за отдалечаване и плеонастичното натрупване на семантични маркери за отделително значение във фразата по модела на гр. подложка: отъ-прѣмо – ἀλ-εωντιόν.

⁶⁸ Апокопата е чисто морфологична, защото фонетични предпоставки за това липсват.

⁶⁹ СС и СтБР регистрират само предложната употреба на прѣмо с д.п. (прѣмо лицѣу), а СА и СЯС – и адвербиалната. МДРЯ отбелязва и други дублети – правописни (прѣмо) и морфологични (прѣмъ, прѣмы), като отделя в две самостоятелни статии прѣмо₁ като наречие и прѣмо₂ като предлог с д.п., по-рядко с р.п., приемайки, че е настъпила вече лексикална омонимия между наречието и предлога, въз основа на което може да се говори за пълен категориален преход.

⁷⁰ Думата е отбелязана в МДРЯ в самостоятелна статия без граматическа бележка.

Към прилагателното *прѣкъ*, *-ѣи* ‘перпендикулярен, напречен’, праслав. **регкъ*, възхожда наречието *прѣко/ прѣкы* ‘през, преко; срещу’, както и мотивираните от него адвербиални съчетания с предлог *въпрѣкы* и *съпрѣкы*⁷¹ (БЕР 5, 838). Същите стоят по-често в разположение и единство до съществително име в д.п., означаващо ориентирация предмет. Оттук и по-силната им предложна функция и по-слабо изразеното им адвербиално значение. Примери за локално значение в анализирания материал бяха открити само в руски паметник: ...*Посла въпрѣкы ємоу моужи ИпЛ. Пвидоша имъ перекы ИпЛ. Но че такава употреба е била характерна и за български, свидетелстват примери от нвб. като движа се, вървя преко нещо* и под. Освен чисто пространствената семантика препозициите развиват и преносно значение за противопоставяне на нещо, особено в съчетание с *verba dicendi*: */въ/прѣкы глаголати нѣкому:* *Нж* и *многы краты имъ въпрѣкы глѣхъ* *ГермСб* (в постпозиция). *Прѣко* оустава Душанова кодификация. *Нвб. пряко/ преко, въпреки*.

Няколко несъщински предлога с адективна база са образувани от адвербиализирани форми за срв. степен. Вече стана дума за *прѣж(д)ѣ*. Несамостоятелна препозиционална употреба в съчетание с име в р.п. при *gradus comparativus* (*Genitivus comparationis*) могат да имат и идентичните в структурно-семантично отношение антоними *ниже*⁷² ‘долу; под’ и *выше* ‘горе; над, сврѣх’, както и производните от тях предложно-наречни съчетания *съниже*⁷³ ‘отдолу’ и *съвыше* ‘отгоре, от небесата, от Бога’: *Выше мироу Супр. Єже во выше pytania єсть Супр. Выше оума Изб1073. Выше мѣръ ПА XI в. Полкъ бѣаше съниже его въ полнѣ. Съд7:8 по ркп. от XIV в., гр. ὑλοκάτω. При категориалния преход от прилагателно през наречие към предлог се наблюдава съответно промяна на първичното признаково значение на изходния адектив през обстоятелствено за локация – ‘по-долу, респ. по-горе’, до такова за пространствено отношение ‘по-долу, респ. по-горе от нещо, където е насочено или където се извършва действието’, а оттам преносно – за назоваване на качитативно отношение между същини.*

Тези новообразувани предлози са близкозначни на предлозите *подъ* и *надъ*.

Деадективно наречие съответно в положителна и сравнителна степен мотивира дублетните вторични предлози *лихо* и *мише*, които в съчетание с р.п. за сравнение (*Genitivus comparationis*) означават ‘надхвърляне, надминаване границите, размерите на нещо: сврѣх, над, повече от’. Засвидетелствани са

⁷¹ Думите са засвидетелствани в МДРЯ. Вж. *прѣкы* и *перекъ*.

⁷² Думата е документирана в паметници, запазени по късни преписи. Речниците не отбелязват препозиционална употреба на *ниже*, но тя лесно може да се възстанови въз основа на съответната употреба на идентичния му в структурно-семантично отношение антоним *выше*.

⁷³ *Выше* и *съвыше* са засвидетелствани още в КСП. СА отбелязва *выше* само като наречие, СС го определя с комбинирана бел. *нареч. и предл.*, а СтБР – с ремарка *нареч.-предл.* МДРЯ и СДРЯ дават примери и за адвербиалната, и за препозиционалната употреба без изрична граматическа бележка за частеречна принадлежност. *Съвыше* СА и СЯС дават под *выше*, а останалите – в отделна речникова статия.

още в КСП: Кая во полъза рѣци ми, лихо потрѣбы надымати сѧ Супр 494, 19. Лихо мѣры Супр 494, 19. Чесо изидете видѣтъ, пророка ли, глѣж вамъ, и лише прѣрка Мт11:9 Мар. В това си значение те се синонимизират с горепосочения выше, с тази разлика, че докато той развива квалитативната си семантика въз основа на пренос на локативното значение на изходното наречие, при лихо и лише е настъпила трансформация на първоначалното количествено значение. МДРЯ документира лише и в употреба като предлог за изключване ‘с изключение на, освен’ + р.п. за отделяне (гр. πλῆν): Къто лише мѣжа Числа 5:20 по ркп. XIV в.

Сравнителна степен в ср. р. от прилагателното далекъ ‘който се намира на относително голямо разстояние’ представлява и наречието далече, далеча⁷⁴ ‘далече [от]’. Думата е засвидетелствана още в КСП. Означава местоположение или направление на относително голямо разстояние Конкретизацията на значението за място се постига с употреба на наречието в съчетание с име в р.п. за отделяне: не далече града Супр. Другояче локацията може да се уточни посредством съчетаването на далече с предлог отъ и име, назоваващо ориентационния обект в р.п. за изразяване на сепаративно отношение: Далече отъ себе отъринѣти ПЕвт. Далече отъ цркве отъгнаше ПЕвт (за движение)⁷⁵. В резултат на закрепването на този начин на синтактична употреба в езика се обособява предложният израз далече отъ.

Синонимно на предходното е адвербиалното съчетание въдалѣ / въдалѣ⁷⁶ ‘на разстояние, отдалечено’, означаващо локализация по признака /не/дистантност. Образувано е от предлог въ и самостоятелна дума деадективното наречие далѣ / срв. ст. далѣ (< далии прил.). Формата въдала има алтернативен начин на възникване от мотивационна база еднокоренното на далии съществително дала, -ѣ ж. ‘далечина’. Употребено с препозицията отъ, която допълнително експлицира съдържащата се в значението на базата сепаративна семантика, придобива предложна функция: Тридесѣтъ пѣприць въдала отъ манастиря Супр 273, 26–27. Управляваното от него име в р.п. за отделяне назовава ориентиращия обект, конкретизирайки по този начин по-общото значение на наречието, което само означава дадена плоскост на ориентация, но не съдържа признак на определена локализация. В резултат на закрепването на този начин на синтактична употреба в езика синтагмата въдалѣ отъ се превръща в лексикализиран предложен израз.

Препозиционализират се и някои устойчиви словосъчетания. Това са групи от две или повече думи, които притежават смислово единство и изпълняват ролята на предлози. Самостоятелните думи, които влизат в състава им, мо-

⁷⁴ От речниците СА определя думата като *нареч.* СС и СЯС – като *нареч.* и *предл.*, СтБР – като *нареч.-предл.*, СДРЯ – като *нареч.* (въпреки че привежда и примери за препозиционална употреба с р.п. или *предл.* отъ), МДРЯ не посочва частеречната принадлежност на думата.

⁷⁵ Срв. също в МДРЯ примери от руски паметници: далече емоу соуцоу отъ града НестЖитТеод. (за статика).

⁷⁶ Думата е регистрирана още в КСП. В речниците се дава в речниковата статия на дала бележка за частеречна принадлежност.

гат да бъдат съществителни (лице, дъно, сръщя), прилагателни (лѣвъ, деснъ), наречия.

От прилагателни са мотивирани лексикализираните съчетания, съотнасящи се помежду си като векторни антоними (за посока) о десноиѣ (= о десно) ↔ о лѣвоиѣ (= о лѣво), получени след елипса на съществителното страна. Същите могат да стоят в разположение и единство до съществително име или местоимение в д.п., означаващо ориентирация предмет, т.е. да се употребяват несамостоятелно като вторични предлози: И поставить овьца о десноиѣ себе, а козълища о лѣвоиѣ Мт25:33 Четириев. 1144г. О лѣво хананѣи ИсНав13:3. Посочените предложни изрази изразяват по-детайлизирано семантиката на несъщинския предлог въстранъ (вж. по-горе).

Документирана е лексикализация на съществителното лице, -а ср. в комбинация с различни предлози (въ, прѣдъ, съ, отъ) – въ лице, прѣдъ лицемъ/лице ‘пред очите, в присъствие на някого’; съ лица и отъ лица ‘пред, от’. За тези изрази е характерна несамостоятелна препозиционална употреба при име или местоимение в р.п. за притежание. Оттук и по-силната им предложна функция и по-слабо изразеното им адвербиално значение. Въ лице и кромъ его ПатСин ХІв. Иждѣ и прѣвѣе бѣша тоуждѣ сѣдоу быти прѣдъ лицемъ лѣстиваго Супр. Еже еси оуготовааъ прѣдъ лицемъ всѣхъ людий Лк2:31 Мар. Съ лица египтови ИсНав13:3 по ркп. ХІV в. Гр. κατά πρόσωπον. Трепетати отъ лица его. При процеса на препозиционализация става промяна на конкретно-предметното значение на изходното съчетание към по-обобщена обстоятелствена семантика за локално, а в преносен смисъл и за причинно-следствено отношение. МДРЯ отбелязва в предложна функция ‘с лице към’ израза лицъ къ + д.п. с характерното отпадане на флективния завършек в опорното съществително: къ содомѣ лицъ Бт18:16 по ркп. от ХІV в.

Ще отбележа и лексикализирания израз въ днѣ, мотивиран от съществителното дъно, -а ср. Същото в състава на синтагмата е неактуално като пълнозначна дума, превръщайки се в семантичен център на съчетание, разширено чрез съществително име в р.п. за притежание, назоваващо ориентирация предмет, по отношение на който се означават координатите на локализацията, или, казано иначе, употребява се като несъщински предлог: Заклучи са въ днѣ платану ПатСин ХІв. При препозиционализацията се наблюдава промяна в семантиката на базовата дума от конкретно (‘долна част на нещо – море, езеро, река, земна вдлъбнатина, триизмерен кух предмет’) към обобщено абстрактно значение на ‘локализация в най-отдалеченото от началото или входа на някакво пространство’.

Препозиционализирано в съчетание с име в р.п. се употребява като наречие за място с притежателно значение и лексикализираното словосъчетание на сръщя – за изразяване на протвположно движение или положение спрямо предмета ‘срещу’: Посла на сръщя его ЖитТеодСик – МинЧетАпр. Изыдоша на сръщя его ЖитГригАрм ХІV. Същото запазва във всички свои употреби отсянка от конкретното първоначално значение на опорното съществително.

СЯС отбелязва наречие и предлог с р.п. отаи със значение ‘тайно; тайно от’: Запрѣщаеть ти гѣ и изгонить та трасавице, крадѣщия отаи... Евх 47б 14. отаи не глѣахъ ничѣсоже Йо18:20 Остр. Отаи его сръгѣшааше Супр 169, 8. МДРЯ

документира и няколко дублета с предлог *въ* – *въ таи*, *въ таю*, *въ таѣ*, като привежда и пример за употреба с предлог *отъ* + р.п.: *Повѣдая юмоу въ таѣ отъ члкъ бываѣштая дѣлеса* Изб1073. В резултат на затвърждаването на този синтактичен модел в езика възниква предложният израз *въ таѣ отъ тайно от*.

5. Парадигматика в системата на старобългарските несъщински предлози

5.1. Дублетност и омонимичност в системата на старобългарските несъщински предлози

Типично явление за стб. предложна система е наличието на значителен брой дублетни форми. Терминът ‘дублети’ означава формалните разновидности на една и съща езикова единица. Той предполага пълно семантично и функционално тъждество при различие във формата на дублетните единици. Дублетността може да е генетически или функционално обусловена, т.е. дублетите могат да са с общ или различен произход.

Въпросът за предложните дублети е част от въпроса за дублетите изобщо в стб. език. Тяхното наличие е закономерно явление, обусловено от ред фактори. Основен фактор е ускореното развитие на езика в условията на оживената книжовна дейност, обслужваща новата обществена и църковна организация, активните контакти с богатата византийска култура. Друга основна причина за наличието на дублети е широката диалектна основа на книжовния стб. език: южните, североизточните и югозападните говори на българския език. Нейното въздействие се улеснява от паралелно действащ фактор – отношението на стб. книжовници към говоримата езикова основа. Както показва тяхната книжовна практика, те са се стремели да запазят жива връзката с говоримия език, като са давали широк достъп на говорни елементи в книжовния език. От значение е също и хронологическият фактор. Не трябва да се забравя, че стб. период обхваща повече от 200 години, през които се осъществява естествен езиков развой. В езика, и особено в синтактичната система, съществуват продължително време стари и нови явления. В стб. език паралелно се употребяват унаследени праславянски явления, явления от началния етап на стб. период и такива от късния му етап. И не на последно място, трябва да се отчитат и редакционните различия при отделните свидетелства предвид битуването на текстовете и паметниците в различна езикова среда – руска, сръбска и др. (Дуриданов/Duridanov 1993, 340).

Предложната система се оказва в центъра на тези езикови процеси поради своята роля в синтактичния строеж на езика. При оформянето и развитието на книжовния език една от главните прояви на интелектуализация е прецизирането на мисълта откъм изразяване на тънките нюанси на смислите. Това е наложило обогатяване на всички системи, в т.ч. и на предложната.

Предложните дублети са няколко типа като резултат от няколко успоредно действащи процеса и като свидетелство за активността на тези процеси:

- фонетични дублети: междоу – междю – межю, прамо – прѣмо;
- морфологични дублети – препозиционализирани форми от един падеж, но принадлежащи към различни мотивиращи думи от един корен с различна склонитбена основа: създа – съзажда – създи, срѣдѣ – срѣди;
- граматически дублети, образувани на базата на препозиционализирани различни падежни форми, принадлежащи към една мотивираща дума: срѣдѣ – срѣдѣ – срѣдоу, назадѣ – назадѣ;
- дублети прост и сложен вторични предлози, образувани на базата на препозиционализирани безпредложно-падежна и предложно-падежна форма от една мотивираща: срѣди – посрѣди, межи – помежи, възъ – извъвъ;
- дублети сложни вторични предлози, образувани на базата на препозиционализирани предложно-падежни форми от една мотивираща с различни предлози: възсрѣдѣ – насрѣдѣ – посрѣдѣ, въ мѣсто – на мѣсто;
- дублети първичен и вторичен предлог: о – окръгъ, изъ – възъ, за – ради;
- дублети вторични предлози с различна мотивираща база: окръсть – окръгъ, кромѣ – свѣне, ради – дѣля;
- дублети вторични предлози, управляващи безпредложен косвен падеж или предложен израз: възъ + безпредложен р.п. – възъ изъ + р.п., далече + безпредложен р.п. – далече отъ + р.п. – начало на развой към аналитизъм;
- словоредни дублети: извъвъ + р.п. – възъ изъ + р.п.

В резултат от наслагването на няколко успоредно действащи процеса възникват цели редове от различни видове дублети:

срѣдѣ – срѣдѣ – срѣдоу – срѣди – посрѣдѣ – посрѣдѣ – посрѣдоу – посрѣди – възсрѣдѣ – насрѣдоу – насрѣдѣ.

5.2. Омонимия

Друго характерно свойство на стб. предложна система е наличието на голям брой омоними. Причина за това явление е относително ранният етап от нейния развой, от близостта ѝ със състоянието от предходните етапи. Стб. език е наследил от предисторическата епоха старинни по тип думи с широк функционален обсег. В процеса на развоя на езика, успоредно с диференциацията на частите на речта, известен брой думи са поели повече от една функции.

В стб. паметници са засвидетелствани различен тип омоними с оглед на системата от несъщински предлози:

– омонимия между самостоятелна падежна форма на изходната пълнозначна дума и нейната препозиционализирана употреба: Срв. мимоеде бо житѣ наше яко сѣдѣ облака ПА ХІв., но онъ же иде въ сѣдѣ его Сб1076г. Иже древле вамъ повелѣ проити сквозѣ чръмноѣ море по соухоу, тотъ дньсь повелѣваетъ петрови по верхоу водъ ходити Пал1406 и Не можетъ градъ оукрыти са верхоу горы стоа Мт5:14 Зогр;

– омонимия между свободно предложно именно съчетание и препозиционализирана такава (сложен вторичен предлог): въ срѣдѣ дѣ нѣ по пѣ У Па. Въ срѣдѣ словесъ не възлагати слова ПА ХІв.;

– омонимия между наречие и предлог – в повечето случаи на този етап е контекстуална – вж. различните примери, приведени в отделните речникови статии;

– омонимия между прилагателно, наречие и предлог – вж. несклоняемите прилагателни със стара ĭ- основа *искрь*, *близь*, *окрьсть*, *прѣмь*, *особь*, *послѣдъ*; *сжпротивь*, използвани в предикативна и препозиционална функция;

– омонимия между съществително, прилагателно, наречие и предлог – вж. отбелязаните в МДРЯ четири омонимни думи с външна форма *прѣдъ*: *прѣдъ*₁ *сщ.* (под русифицирания облик *перѣдъ*), *прѣдъ*₂ *нареч.*, *прѣдъ*₃ *предл.* и *прѣдъ*₄ *прил.*;

– омонимия между наречие, предлог и съюз – вж. *рѣзвѣ*.

5.3. Полисемия

Значителен брой вторични предлози в стб. език притежават закономерна, обусловена от езиковата система възможност да се употребяват в различни значения. По този начин един и същ предлог, съчетан с различни думи, може да означава различни видове отношения – пространствени, темпорални, обектни, т.е. да бъде многозначен. Част от значенията се намират в тясна връзка с полисемията на изходната дума, но други възникват в резултат на разширената съчетателност на препозицията след прехода.

5.4. Антонимия

Редица несъщински предлози се антонимизират с други предлози – същински и други несъщински, образувайки често пъти разгърнати антонимно-синонимни редове: *выше*, *лихо*, *лише* ↔ *ниже*; *прѣдъ* ↔ *задъ*, *вѣслѣдъ*, *послѣдъ*; *вънъ*, *вънѣ* ↔ *вънѣтръ*; *врѣхоу*, *наврѣхоу*, *поврѣхъ*, *възврѣхъ* ↔ *подъ*, *ниже*.

И така, на предходните страници се опитах в исторически план с оглед на стб. език да проследя как при някои адвербиализирани форми на имена, благодарение на регулярната им препозиционална употреба се закрепва предложна функция. Постепенно те се откъсват от обстоятелственото си значение и, претърпявайки съществени граматически и семантически изменения, преминават в класа на предлозите, в което се състои същността на препозиционализацията. Преходът в предлог, както се видя от конкретните примери, начева с изменението на синтактичната функция на изходната дума, която вместо обстоятелство започва да изразява отношение в най-общ смисъл. Това неминуемо е свързано с промяна и на синтактичната дистрибуция. Ако изходното наречие се прилага към глагол, то производният от него предлог се свързва със съществително име, изявявайки по този начин изначалния си субстантивен произход чрез управлението на приименен падеж, най-често р.п. за притежание. На един следващ етап на десемантизация на предлога и изпразването му от каквото и да е предметно съдържание този приименен р.п. може да се замени с друг падеж, особено в.п. за посока, по аналогия с падежната рекция на първичните предлози. В новата синтактична позиция падежната

форма на изходната за предлога пълнозначна дума (адвербиализираното име) окончателно изгубва своето първоначално граматическо значение, което пък на свой ред обезсмисля наличната в състава ѝ флексия. В резултат на това се наблюдава неутрализация на различията във форми като, например, сѣдъ (в.п.) и сѣдѣ (м.п.), намирали се преди в опозиция помежду си по признака движение – статика, и превръщането им в пълни дублети като предлози. За тази посока на развитие спомага и изолацията на съответните форми, основана на изчезване на парадигмата на името (падежните форми на съответните съществителни, освен адвербиализираните и препозиционализираните, се срещат много рядко)⁷⁷.

Деграматикализацията на падежните окончания довежда до замяната на някои от тях от словообразователни форманти с чисто деривационна, но не и граматическа функция или до преобразуването им в такива. Напр. подлѣ и подълѣ (от дѣля) покрай правилното подли поради парадигматиката на деадективните наречия на -ѣ и -ѣ.

Друга посока на развитие на десемантизираната стара падежна форма на препозиционализираната пълнозначна дума е декомпозиция, т.е. пълното отпадане на флексията – например врьхоу → врьхъ предл., междоу → межь, лиць. Тя е наложена и от стремежа към съкращаване на предлога по възможност до една сричка (по аналогия с първичните предлози) и превръщането му в проклитика, което на свой ред води до някои фонетични изменения като редуция на гласни, опростяване и др., а оттам до загуба на прозрачността на мотивационната база (вж. напр. подълъ). Така промяната в синтактичната функция довежда до морфологични изменения. Наблюдава се постепенно редуциране на характеризиращата началния етап на препозиционализация дублетност за сметка на отчетливо структурираните морфологично облици в полза на кратките (особено едносрични), без открояващ се деклинационен завършек.

Фактът, че подобни съществени изменения протичат постепенно, обуславя наличието през всеки отделен етап от езиковия развой на промеждутъчни наречно-предложни форми, всяка заемаща определено място върху „скалата на преходността“ (Бабайцева/Вабайтсева 2000). В един хронологичен срез от историята на езика съществуват както случаи на пълен категориален преход, при които вече е настъпила лексикална омонимия между наречието и предлога, така и такива, при които омонимията е само синтактична, контекстна. Процесът на превръщане на имената в наречия и на наречията в предлози в стб. паметници сочи различна степен на граматикализация. Скалата на преходните етапи може да се изобрази по следния начин: N – Na – A – Ap – A и P – P, където с N се означава изходното име, с A – производното наречие, а с P – вторично продуцираният предлог. Крайната степен на развитие е, когато дадено наречие е получило вече нова граматическа характеристика, т.е. станало е предлог по синтактична функция в изречението и е добило всички белези на препозиция. Този дълъг процес невинаги достига своя завършек (т.е. окончателна загуба на наречността). И в нвб., както и в стб. език, съществува

⁷⁷ Тук, разбира се, това е трудно и относително да се прецени предвид фрагментарността на достигналите сведения.

не един пример за продължаваща паралелна употреба на една дума като наречие и предлог. В анализирания исторически етап от езиковия развой при разглежданите съчетания в много от случаите все още имаме работа с типично съществително във функцията на управляващо зависими от него думи. При окончателната препозиционализация субстантивното значение вече не е толкова очевидно. То избледнява за сметка на релативната семантика.

Сложността и вътрешната противоречивост на процеса на преминаване от наречие в предлог довежда до затруднение при лексикографското описание на явлението, а това на свой ред предизвиква поява на противоречия в отразяването му в палеославистичните речници. Наблюдава се отсъствие на еднозначни решения и възниква възможност за субективна интерпретация на преходните факти.

Особено интересно е сравнението на СтБР със СС и СА, чиято изворова база има почти пълно покритие. За разлика от СтБР⁷⁸ другите два речника не правят разграничение в степента на граматикализация на вторичната предложна употреба, отбелязвайки винаги по идентичен начин амбивалентната функция на една дума като наречие и предлог с комбинирана бележка *нареч. и предл.* Същият принцип е възприет и в СЯС, който има значително по-широка изворова база. Съставителите на СДРЯ не коментират изрично в предговора към речника начина на лексикографско представяне на думите с двойка граматическа принадлежност, но и тук, както и в СС и СА, в статиите на конкретните заглавни единици се вижда възприет един унифициран модел на описание на всяка от тях, свидетелстващ за отказ от интерпретация на отделните случаи – след лемата се поставя обща бележка: *нареч. и предл.*, а под I и II всяка от граматичните функции се разработва самостоятелно, като на първо място винаги се поставя чистата адвербиална функция. Тази предпазливост на съставителите на посочените речници вероятно е продиктувана от съображението, че ние днес не разполагаме, така да се каже, със съзнанието на езиковия носител от онова време, а и езиковите свидетелства са откъслечни и непълни, до голяма степен едностранчиви, защото отразяват само високата книжовна норма. Тоест не можем да твърдим, че са намерили писмена фиксация всички възможни начини на употреба на думите от анализирания категория, а оттук не сме в състояние да докажем на кое стъпало на преход е дадената дума в дадения исторически момент.

⁷⁸ В СтБР, когато едно наречие е засвидетелствано освен в адвербиална и в предложна употреба, речниковата статия има следната структура: всяка от граматичните функции се разработва самостоятелно и се означава с римски цифри I или II, като на първо място винаги се поставя чистата адвербиална функция, поради нейната генетична изначалност. Когато втората функция на предлог не се е обособила напълно от адвербиалната, т.е. когато наречието изпълнява и функция на предлог, след римско II се поставя обща бележка: *като предл.* След заглавната дума в този случай се поставя обща бележка: *нареч.-предл.* Ако предложната функция на наречието е достигнала по-голяма степен на граматикализация, комбинираната бележка след заглавната дума гласи: *нареч. и предл.*, а след римското II се поставя бележка: *предл.*

На другия полюс е МДРЯ, в който се открива тенденция възприетите в другите речници като преходни случаи със съхранена тясна връзка между наречието и неговата предложна функция редовно да се отбелязват в две отделни статии като лексикални омоними, възникнали в резултат на пълен категориален преход.

Но различия не се откриват само между отделните речници, а и вътре във всеки един от тях. Понякога аналогични случаи се интерпретират по различен начин. Например, в МДРЯ *между* е дадено в самостоятелна статия, класифицирано като безспорен предлог, докато *върху* се тълкува в речниковата статия на съществителното *върхъ* само като падежна форма, способна да поема функцията на предлог. Проследяват се и разлики в йерархизацията на значенията.

Отсъствието на еднозначни решения и възможността за субективна интерпретация на преходните факти водят до това, че в лексикографското отразяване на процеса на препозиционализация се забелязват противоположни тенденции – от една страна, към игнориране на някои преходни степени, присъщи за по-ранния период на езика, а от друга, към актуализиране в исторически план на състояния, характерни за по-късна фаза от езиковия развой.

Разбира се, не всички различия могат да се обяснят със субективност в интерпретацията на преходните факти, но също и с различната изворова база. Речниците с по-ограничена такава често пъти по разбираеми причини посочват само някои от употребите на думите, отразявайки по този начин фрагментарността на сведенията в достигналите до нас паметници. От изворовата база се определя какви рекции, дублети и значения ще документират отделните речници, давайки повече или по-малко пълна семантична парадигма. Сумирането на данните от всеки от тях допринася за попълване на знанията ни за изучавания сегмент от лексикалната система на стб. език.

Историческата лексикография, също както и занимаващата се с модерните езици, поставя и въпроса за слятото и разделно изписване на сложните предлози, който пряко кореспондира с това на каква степен се приема, че е достигнало лексикализирането на сложните предлози. Разделното изписване е маркер за свободно предложно-падежно съчетание на предлог с пълнозначна дума – съществително. Слятото изписване е знак, че те се възприемат като лексикална цялост. Двойното изписване в речниците е показател за съществуване на свободни и лексикализирани съчетания (вж. в СтБР по *срѣдѣ*, разделно изписано в статията на *срѣда*, и по *срѣдѣ* слято изписано като отделна речникова единица. Така или иначе, фрагментарността на свидетелствата в много случаи не позволява да се направи категоричен извод за степента на лексикализация, поради което е допустимо вариативно (слято или разделно) изписване на някои единици в палеославистичните речници.

Една част от разгледаните предлози в стб. език днес са отпаднали (*дѣля*, *дѣльма*, *радѣма*, *окръсть*, *отаи*, *окръсть*, *подѣлъ*, *подѣлъгъ*). Друга част и досега присъстват в нашия словник (*върху*, *между*, *сред*, *извън*). От тях едни са претърпели по-нататъшно развитие към пълна препозиционализация, например *зад* и *пред* след отпадане от лексикалната система на мотивиращата ги пълнозначна дума или *вместо* и *заради* с възприемането им понастоящем

като едно лексикално цяло. Има и такива, които днес се използват само като наречия, но не и като предлози, поради това, че тази функция не се е затвърдила (*свише*). Други са на същото положение, както в стб. – без завършена препозиционализация (*покрай, преди*). Някои се пазят в определени функционални сфери на езика – като редки, остарели (*ради, разве, кроме, прежде, дале*), диалектни думи (*назаде, среде, среди*). При много се редуцират дублетите. Например от синонимния ред *окръсть – окръжъ – въ окръжъ – около* като предлог се използва само *около*. При някои има промяна в значението (*низ* от движение надолу започва да означава ‘движение без определена посока или разпръснато’), при други – промяна във формата (*спроти* – от *съпротивъ*, *кръз* – от *ск(в)ъзъ*, *близо* – по-нов афиксален дублет на *близъ*). Някои от сложните предлози, мотивирани от предложно-падежни съчетания, се срещат във варианти с друг предлог (*съ задъ – отзад*, *съ прѣдъ – отпред*; *вънъ изъ – вън от*; *о дѣсно + р.п.*, *о лѣво + р.п. – отдясно на, отляво на*). Наблюдава се замяна на косвено-падежна рекция на предлозите с предложна (*извън града*, където *града* е континуант на безпредложната генитивна рекция – *вън от града*).

В заключение ще обобща, че препозиционализацията, както и другите преходни явления в областта на частите на речта, играе съществена роля в развитието на езика. Възникнала през периода на оформяне на изменяемите класове думи като способ за ново речепроизводство, тя допринася изключително много за разширяване на крайно ограничения в стб. език (както впрочем и във всички иде. езици) кръг на същинските (първичните) предлози, като компенсира недостига от словообразователни средства при тази категория думи, използва се за попълване на синонимни редове, позволява по-тънко да се изразят всички оттенъци на различните отношения. И не на последно място, спомогнала е за консервация на всеки исторически етап от езиковия развой на някои изчезнали вече морфологически образувания.

Литература

- Аванесов ред. 1988:** *Словарь древнерусского языка XI–XIV вв.* В 10 т. Под ред. Р. Аванесова. Москва: РАН, Институт русского языка, 1988-. (= СДРЯ).
- Бабайцева 1991:** Бабайцева, В. В. Место переходных явлений в системе языка (на материале частей речи). – В: *Переходность и синкретизм в языке и речи. Межевусовский сборник научных трудов.* Отв. ред. В. В. Бабайцева. Москва: Прометей, 1991, 3–14.
- Бабайцева 2000:** Бабайцева, В. В. *Явления переходности в грамматике русского языка. Монография.* Москва: Дрофа, 2000.
- Баудер 1991:** Баудер, А. Я. Лексико-семантический аспект явлений переходности в системе частей речи. – В: *Переходность и синкретизм в языке и речи. Межевусовский сборник научных трудов.* Отв. ред. В. В. Бабайцева. Москва: Прометей, 1991, 22–31.
- БЕР I–VIII:** *Български етимологичен речник.* Т. I–VIII. София: Академично издателство „Марин Дринов“, 1971-.
- Бончев 2002–2012:** Бончев, Ат. *Речник на църковнославянския език.* Т. I. София: НБКМ, 2002; Т. II. София: НБКМ, 2012 (= ЦслР I–II).

- Борковский, Кузнецов 1963:** Борковский, В. И., П. С. Кузнецов. *Историческая грамматика русского языка*. Москва: Издательство АН СССР, 1963.
- Буслаев 1959:** Буслаев, Ф. И. *Историческая грамматика*. Москва: Издательство Учпедгиз, 1959.
- Ваян 1952:** Ваян, А. *Руководство по старославянскому языку*. Москва: Издательство иностранной литературы, 1952.
- Виноградов 1975:** Виноградов, В. В. О грамматической омонимии в современном русском языке. – В: *Исследования по русской грамматике. Избранные труды*. Ред. тома Н. Ю. Шведова. Москва: Наука, 1975, 14–32.
- Георгиев 1976:** Георгиев, Ст. *Система на наречieto в съвременния български книжовен език*. Дис. за получаване на научната степ. „доктор на филологическите науки“. София, 1976.
- Гинсбург 1979:** Гинсбург, Е. Л. *Словообразование и синтаксис*. Москва: Наука, 1979.
- Грашева 2003:** Грашева, Л. Преславско книжовно средище. – В: *Кирило-Методиевска енциклопедия*. Т. 3. София: Издателство на БАН, 2003, 321.
- Добрев 1982:** Добрев, И. *Старобългарска граматика. Теория на основите*. София: Издателство „Наука и изкуство“, 1982.
- Дуриданов 1993:** Дуриданов, И. *Грамматика на старобългарския език. Фонетика, морфология, синтаксис*. Гл. ред. Ив. Дуриданов. София: Издателство на БАН, 1993.
- Ефимова 2000:** Ефимова, В. С. Об употреблении прилагательных в роли существительных в старославянских текстах. – *Славяноведение*, 2000, 1, 56–69.
- Ефимова 2011:** Ефимова, В. С. *Наименования лиц в старославянском языке: способы номинации и приоритеты выбора*. Москва: Институт славяноведения РАН, 2011.
- Жолобов 2006:** Жолобов, О. Ф. *Числительные*. Москва, 2006 (= Историческая грамматика древнерусского языка. Т. IV. Под ред. В. Б. Крысько. Москва: Азбуковник, 2006).
- Загоруйко 1961:** Загоруйко, А. Я. *Конверсия как морфолого-синтаксический способ словообразования* (на материале современного английского языка). Автореф. дис. канд. филол. наук. Москва, 1961.
- Захаревич 1965:** Захаревич, Е. А. Суффиксация и субстантивация при образовании наименований лиц в болгарском языке. – В: *Очерки по словообразованию и словоупотреблению*. Отв. ред. Б. А. Ларин, П. А. Дмитриев. Ленинград: Издательство ЛГУ, 1965, 44–59.
- Захаревич 1972:** Захаревич, Е. А. К вопросу о субстантивации в болгарском языке: субстантивация прилагательных в форме среднего рода. – В: *Славянская филология*. Вып. 2. Ленинград, 1972, 46–53.
- Злачева-Кондрашова 2003а:** Злачева-Кондрашова, С. Адвербиализация именных форм в русском и болгарском языках. – В: *Русистика 2003. Язык, коммуникация, культура*. Шумен: УИ „Еп. Константин Преславски“, 2003, 200–207.
- Злачева-Кондрашова 2003б:** Злачева-Кондрашова, С. Лексико-грамматическая омонимия и процессы прономинализации и нумерализации частей речи в русском и болгарском языках. – *Научни трудове на ПУ „Паисий Хилендарски“*, 2003, XLI, 1, 173–178.
- Злачева-Кондрашова 2006а:** Злачева-Кондрашова, С. Адвербиализация глагольных форм в русском и болгарском языках и ее отношение к лексико-грамматической омонимии. – В: *Девятый международный симпозиум МАПРЯЛ 2006. Теоретические и методические проблемы русского языка как иностранного. Новые информационные технологии в лингвистической и методологической науке. Доклады и сообщения*. Велико Търново: Астарт, 2006, 169–170.

- Злачева-Кондрашова 2006б:** Злачева-Кондрашова, С. Омонимия служебных слов в русском и болгарском языках. – В: *Инновации в исследованиях русского языка, литературы и культуры*. Конференция МАПРЯЛ, Болгария, Пловдив, 31.X–3.XI.2006. Сборник докладов. Т. 1. Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 2007, 128–131.
- Иванова-Мирчева ред. 1999–2009:** *Старобългарски речник*. Отг. ред. Д. Иванова-Мирчева. Т. I. София: Издателство „В. Траянов“, 1999; Т. II. София: Издателство „В. Траянов“, 2009 (= СтбР).
- Каламова 1961:** Каламова, Н. А. К вопросу о переходности одних частей речи в другие. – *Русский язык в школе*, 1961, 5, 56–59.
- Калечиц 1977:** Калечиц, Е. П. *Переходные явления в области частей речи*. Ред. Е. Ф. Шалее. Свердловск: Издательство Уральского университета, 1977.
- Ким 1978:** Ким, О. М. *Транспозиция на уровне частей речи и явление омонимии в современном русском языке*. Отв. ред. А. Н. Тихонов. Ташкент: Фан, 1978.
- Комаров 1970:** Комаров, А. П. *О лингвистическом статусе каузальной связи*. Алма Ата: Издательство Казахского гос. пед. института им. Абая, 1970.
- Крумова 1973:** Крумова, Л. Субстантивация на прилагателните имена в българския език (в съпоставка с някои случаи в руски). – В: *Славистичен сборник*. София, 1973, 213–221.
- Крумова-Цветкова 1984:** Крумова-Цветкова, Л. *Субстантивация на прилагателните имена в съвременния български книжовен език*. Дисертация. София, 1984.
- Кубрякова 1974:** Кубрякова, Е. С. Деривация, транспозиция, конверсия. – *Вопросы языкознания*. 1974. 5, 64–76.
- Кубрякова 1997:** Кубрякова, Е. С. Конверсия (в словообразовании). – *Русский язык: Энциклопедия*. Изд. 2-е, переработанное и дополненное. Гл. ред. Ю. Н. Караулов. Москва: Большая российская энциклопедия, Дрофа, 1997.
- Кузнецов 1983:** Кузнецов, В. Я. *Переход в кругу частей речи в русском языке: Учебное пособие*. Отв. ред. Т. В. Кириллова. Калинин: Издательство КГУ, 1983.
- Кузнецов 1956:** Кузнецов, П. С. *Историческая грамматика русского языка (морфология)*. Москва: Издательство „КомКнига“, 1956.
- Курилович 1962:** Курилович, Е. Деривация лексическая и деривация синтаксическая. – В: Курилович Е. *Очерки по лингвистике*. Под общ. ред. В. А. Звегинцева. Москва: Издательство иностранной литературы, 1962, 57–70.
- Лакова 1993:** Лакова, М. Конверсия при словоформи в съвременния български книжовен език. – *Съпоставително езикознание*, 1993, 1, 54–71.
- Лукин 1973:** Лукин, М. Ф. *Трансформация частей речи в современном русском языке*. Лит. ред. Л. Х. Соловьева. Донецк: Издательство ДГУ, 1973.
- Малкина 1980:** Малкина, Н. М. *Взаимосвязь и взаимозависимость синтаксиса и семантики*. Воронеж: Издательство Воронеж. ун-та, 1980.
- Мареш 1961:** Мареш, Ф. Славянское вдова – вдовица. – *Вопросы славянского языкознания*, 1961, 5, 138–148.
- Мейе 1951:** Мейе, А. *Общеславянский язык*. Москва: Издательство иностранной литературы, 1951.
- Метларова 1978:** Метларова М. Към въпроса за адективацията на страдателните причастия в българския език. – *Научни трудове ПУ „Паисий Хилендарски“*, 1978, XVI, 5, 225–232.
- Мигирин 1971:** Мигирин, В. Н. *Очерки по теории процессов переходности в русском языке*. Учебное пособие для студентов. Бельцы, 1971.
- Миклошич 1899:** Миклошич, Фр. *Сравнительная морфология славянских языков*. Вып. 2. Москва: Университетская типография, 1899.

- Милетич 1946:** Милетич, Л. *Старобългарска граматика (синтаксис)*. София: Целгра, 1946.
- Мирчев 1963:** Мирчев, К. *Историческа граматика на българския книжовен език*. София: Издателство „Народна просвета“, 1963.
- Пешкова 1958:** Пешкова Л. Ф. К проблеме функциональной транспозиции в современном французском языке. – *Уч. Зап. МГПИИЯ им. Тореза*, 1958, 29, 304.
- Пешкова 1966:** Пешкова Л.Ф. *К проблеме транспозиции. Субстантивация всех частей речи и адъективация причастий во французском языке*. Автореф. дис. канд. филол. наук. Москва, 1966.
- Потебня 1968:** Потебня, А. А. *Из записок по русской грамматике*. Т. 3: *Об изменении значения и заменах существительных*. Изд. 2-е. Москва: Учпедгиз, 1968.
- РБЕ 1977:** *Речник на българския език*. Т. I–XV. София: БАН, 1977-.
- РКБЕНО 2012:** *Речник на книжовния български език на народна основа (върху текст на Тихонравовия дамаскин)*. Гл. ред. Е. И. Дьомина. София: Издателство „В. Траянов“, 2012.
- Сиротина 1982:** Сиротина, А. А. *Субстантивация частей речи в современном немецком языке*. Воронеж: ВГПИ, 1982.
- Славова 2017:** Славова, Т. *Старобългарски език*. Университетски учебник. София: Университетско издателство „Св. Кл. Охридски“, 2017.
- Срезневский 1893–1903:** Срезневский, И. И. *Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам*. Т. I–III. СПб: Отд-ние рус. яз. и словесн. Имп. АН, 1893–1903. Репринт. Москва: Книга, 1989 (= МДРЯ I–III).
- Степанов 1962:** Степанов, Ю. С. Синтаксическая конверсия во французском языке. – *Уч. Зап. ИМО*, 1962, вып. 1, 25–28.
- Тилков, Стоянов, Попов 1983:** *Грамматика на съвременния български книжовен език*. Част 2. *Морфология*. Ред. Д. Тилков, Ст. Стоянов и К. Попов. София: Издателство на БАН, 1983 (= ГрамСъврБЕ).
- Трубачев 1974:** *Этимологический словарь славянских языков*. Праславянский лексический фонд. I. Ред. О. Трубачев. Москва: Наука, 1974.
- Фасмер 1986–1987:** Фасмер, М. *Этимологический словарь русского языка*. Т. I–IV. Москва: Прогресс, 1986–1987 (= Фасмер I–IV).
- Цейтлин 1973:** Цейтлин, Р. М. Заметки по старославянской лексикологии. – В: *Исследования по сербохорватскому языку*. Москва: Наука, 1973, 102–114.
- Цейтлин 1977:** Цейтлин, Р. М. *Лексика старославянского языка*. Москва: Наука, 1977.
- Цейтлин, Вечерка, Блахова ред. 1999:** *Старославянский словарь (по рукописям X–XI в.)*. Под ред. Р. М. Цейтлин, Р. Вечерки и Э. Благовой. Москва: Издательство „Русский язык“, 1999 (= СС).
- Черкасова 1966:** Черкасова, Е. Т. *Закономерности и способы перехода полнозначных слов в предлоги*. Автореф. докт. дисс. Москва: Просвещение, 1966, 10.
- Щерба 1957:** Щерба, Л. В. О частях речи в русском языке. – В: *Избранные работы по русскому языку*. Ред. М. И. Матусевич. Москва: Учпедгиз, 1957, 63–84.

References

- Aitzetmüller 1978:** Aitzetmüller, R. *Altbulgarische Grammatik als Einführung in die slavische Sprachwissenschaft*. Freiburg im Breisgau: U. W. Weiher, 1978.
- Avanesov ed. 1988-:** *Slovar' drevnerusskogoazyka XI–XIV vv.* [Old Russian Dictionary (XI–XIV cc.)]. Pod. red. R. Avanesova. Moskva: RAN, Institut russkogoazyka, 1988– (= SDRJ).

- Babajtseva 1991:** Babajtseva, V. V. Mesto perehodnyh javlenij v sisteme jazyka (na materiale chastej rechi) [The place of transitional phenomena in the language system (on the material of the parts of speech)]. – In: *Perehodnost' i sinkretizm v jazyke i rechi. Mezhvuzovskij sbornik nauchnyh trudov*. Ed. by V. V. Babajtseva. Moskva: Prometej, 1991, 3–14.
- Babajtseva 2000:** Babajtseva, V. V. *Javlenija perehodnosti v grammatike russkogo jazyka. Monografija*. [The Phenomena of Transitiveness in the Grammar of the Russian Language. Monograph]. Moskva: Drofa, 2000.
- Bauder 1991:** Bauder, A. Ja. Leksiko-semanticheskiy aspekt javlenij perehodnosti v sisteme chastej rechi [Lexical-semantic aspect of the phenomena of transitiveness in the system of the parts of speech]. – In: *Perehodnost' i sinkretizm v jazyke i rechi. Mezhvuzovskij sbornik nauchnyh trudov*. Ed. by V. V. Babajtseva. Moskva: Prometej, 1991, 22–31.
- BER I–VIII/BED:** *Balgarski etimologichen rechnik*. [Bulgarian Etymological Dictionary]. T. I–VIII. Sofia: „Prof. M. Drinov“, 1971–.
- Bonchev 2002–2012:** Bonchev, At. *Rechnik na tsarkovnoslavyanskiya ezik* [Church Slavonic Dictionary]. T. I. Sofia: NBKM, 2002; T. II. Sofia: NBKM, 2012 (= TsSIR I–II).
- Borkovskij, Kuznetsov 1963:** Borkovskij, V. I., P. S. Kuznetsov. *Istoricheskaja grammatika russkogo jazyka* [Diachronic Grammar of the Russian Language]. Moskva: Izdatel'stvo AN SSSR, 1963.
- Buslaev 1959:** Buslaev, F. I. *Istoricheskaja grammatika* [Diachronic grammar]. Moskva: Izdatel'stvo Uchpedgiz, 1959.
- Cejtlin 1973:** Cejtin, R. M. Zametki po staroslavjanskoj leksikologii [Guide to the Old Slavonic language]. – In: *Issledovanija po serbohorvatskomu jazyku*. Moskva: Nauka, 1973, 102–114.
- Cejtlin 1977:** Cejtin, R. M. *Leksika staroslavjanskogo jazyka* [Lexis of the Old Slavonic language]. Moskva: Nauka, 1977.
- Cejtlin, Večerka, Blahova ed. 1999:** *Staroslavjanskij slovar' (po rukopisjam X–XI vv.* [Old Slavonic Dictionary (according to msc. X–XI cc.)]. Ed. by P. M. Cejtin, R. Večerka, E. Blahova. Moskva: Izdatel'stvo „Russkij jazyk“, 1999 (= SS).
- Cherkasova 1966:** Cherkasova, E. T. *Zakonomernosti i sposoby perehoda polnoznachnyh slov v predlogi* [Regularities and Ways of Transition of Full-valued Words into Prepositions]. Avtořef. dokt. diss. Moskva: Prosveshchenie 1966, 10.
- Dobrev 1982:** Dobrev, I. *Starobalgarska gramatika. Teoria na osnovite* [Old Bulgarian Grammar. Theory of the Noun Stems]. Sofia: Izdatelstvo „Nauka i izkustvo“, 1982.
- Duridanov 1993:** *Gramatika na starobalgarskiya ezik. Fonetika, morfologiya, sintaksis* [A Grammar of the Old Bulgarian Language. Phonetics, morphology, syntax]. Ed. by Iv. Duridanov. Sofia: Izdatelstvo na BAN, 1993, 356–360.
- Efimova 2000:** Efimova, V. S. Ob upotreblenii prilagatel'nyh v roli sushchestvitel'nyh v staroslavjanskij tekstah [On the use of adjectives as nouns in Old Slavonic texts]. – *Slavjanovedenie*, 2000, 1, 56–69.
- Efimova 2011:** Efimova, V. S. *Naimenovanija lits v staroslavjanskom jazyke: sposoby nominatsii i priorityty vybora* [Names of Persons in the Old Slavonic Language: Methods of nomination and selection priorities]. Moskva: Institut slavjanovedenija RAN, 2011.
- Fasmer 1986–1987:** Фасмер, М. *Etimologičeskij slovar' russkogo jazyka* [Russisches etymologisches Wörterbuch]. T. I–IV. Moskva: Progress, 1986–1987.
- Georgiev 1976:** Georgiev, St. *Sistema na narečieto v savremenniya balgarski knizhoven ezik* [The Adverbial System in the Contemporary Bulgarian Literary Language]. Dis. za poluchavane na nauchnata stepen „doktor na filologičeskite nauki“. Sofia, 1976.

- Ginsburg 1979:** Ginsburg, E. L. *Slovoobrazovanie i sintaksis* [Word Formation and Syntax]. Moskva: Nauka, 1979.
- Grasheva 2003:** Grasheva, L. Preslavsko knizhovno sredishte [The literary center of Preslav]. – *Kirilo-Methodievska entsiklopediya*. T. 3. Sofia: Izdatelstvo na BAN, 2003, 321.
- Ivanova-Mircheva ed. 1999–2009:** *Starobalgarski rechnik* [Old Bulgarian Dictionary]. T. I. Sofia: Izdatelstvo „V. Trayanov“, 1999; T. II. Ed. by D. Ivanova-Mircheva. Sofia: Izdatelstvo „V. Trayanov“, 2009 (= StbR I–II).
- Kalamova 1961:** Kalamova, N. A. K voprosu o perehodnosti odnih chastej rechi v drugie [On the issue of transitivity of some parts of speech to others]. – *Russkij jazyk v shkole*, 1961, 5, 56–59.
- Kalechiz 1977:** Kalechiz, E. P. *Perehodnye javlenija v oblasti chastej rechi* [Transitional Phenomena in Parts of Speech]. Ed. by E. F. Shalee. Swerdlovsk: Izdatel'stvo Ural. universiteta, 1977.
- Kim 1978:** Kim, O. M. *Transpozitsija na urovne chastej rechi i javlenie omonimii v sovremennom russkom jazyke* [Transposition at the Level of Parts of Speech and the Phenomenon of Homonymy in Modern Russian]. Ed. by A. N. Tihonov. Tashkent: FAN, 1978.
- Komarov 1970:** Komarov, A. P. *O lingvisticheskom statuse kauzal'noj svyazi* [On the Linguistic Status of Causal Connection]. Alma Ata: Izdatel'stvo Kazahskogo gos. ped. instituta im. Abaja, 1970.
- Krumova 1973:** Krumova, L. Substantivatsiya na prilagatelnite imena v bulgarskiya ezik (v sapostavka s nyakoi sluchai v ruski) [Substantivisation of adjectives in Bulgarian (compared with some cases in Russian)]. – In: *Slavistichen sbornik*. Sofia: Izdatelstvo na BAN, 1973, 213–221.
- Krumova-Tsvetkova 1984b:** Krumova-Tsvetkova, L. *Substantivatsiya na prilagatelnite imena v savremenniya balgarski ezik* [Substantivisation of Adjectives in Modern Bulgarian Literary Language]. Dissert. Sofia, 1984.
- Kubryakova 1974:** Kubryakova, E. S. Derivatsija, transpozitsija, konversija [Derivation, transposition, conversion]. – *Voprosy jazykoznanija*, 1974, 5, 64–76.
- Kubryakova 1997:** Kubryakova, E. S. Konversija (v slovoobrazovanii) [Conversion (in word-formation)]. – *Russkij jazyk: Entsiklopedija*. Izd. 2, pererabotannoe i dopolnennoe. Ed. by Yu. N. Karaulov. Moskva: Bol'shaja Rossijskaja enciklopedija, Drofa, 1997.
- Kurilovich 1962:** Kurilovich, E. Derivatsija leksicheskaja i derivatsija sintaksicheskaja [Lexical and syntactic derivation]. – In: *Kurilovich, E. Ocherki po lingvistike*. Ed. by V. A. Zvegintsev. Moskva: Inostrannaja literatura, 1962, 57–70.
- Kuznetsov 1956:** Kuznetsov, P. S. *Istoricheskaja grammatika russkogo jazyka /morfologija/* [A Diachronic Grammar of the Russian Language /Morphology/]. Moskva: Izdatel'stvo „KomKniga“, 1956.
- Kuznetsov 1983:** Kuznetsov, V. Ya. *Perehod v krugu chastej rechi v russkom jazyke: Uchebnoe posobie* [Transitivity Related to Parts of Speech in the Russian Language: Training tool]. Ed. by T. V. Kirillova. Kalinin: Izdatel'stvo KGU, 1983.
- Lakova 1993:** Lakova, M. Konversija pri slovoformi v savremenniya balgarski knivhoven ezik [Conversion in relation to word forms in contemporary Bulgarian literary language]. – *Sapostavitelno ezikoznanie*, 1993, 1, 54–71.
- Lukin 1973:** Lukin, M. F. *Transformatsija chastej rechi v sovremennom russkom jazyke* [Transformation of Parts of Speech in Modern Russian]. Ed. by L. H. Solov'eva. Donezk: Izdatel'stvo, DGU, 1973.
- Leskien 1919:** Leskien, A. *Grammatik der altbulgarischen (altkirchenslavischen) Sprache*. Heidelberg: Carl Winter's Universitätsbuchhandlung, 1919.

- Lunt 1955:** Lunt, H. G. *Old Church Slavonic grammar*. S'–Gravenhage: Mouton, 1955.
- Malkina 1980:** Malkina, N.M. *Vzaimosvjaz' i vzaimozavisimost' sintaksisa i semantiki* [Interdependence and Interrelation of Syntax and Semantics]. Voronezh: Izdatel'stvo Voronezh. universiteta, 1980.
- Marešh 1961:** Marešh, F. Slavjanskoe vdova – вдовица [The Slavic word vdova – vdovitsa ('widow')]. – *Voprosy slavjanskogo jazykoznanija*, 1961, 5, 138–148.
- Martin-Berthet, Lehmann 2000.** Martin-Berthet F., Lehmann A. *Introduction à la lexicologie sémantique et morphologique*. Paris: Nathan 2000.
- Meje 1951:** Meje, A. *Obščeslavjanskij jazyk* [= Meillet, A. *Le slave commun*]. Moskva: Inostrannaja literatura, 1951.
- Metlarova 1978:** Metlarova M. Kam vaprosa za adektivatsiyata na stradatelnite prichastiya v balgarskiya ezik [To the question of the adjectivisation of passive participals in the Bulgarian language.]. – *Nauchni trudove na PU „Paisij Hilendarski“*, 1978, XVI, 5, 225–232.
- Migirin 1971:** Migirin, V. N. *Očerki po teorii processov perehodnosti v russskom jazyke*. Uchebnoe posobie dlja studentov [Essays on the Theory of Transitional Processes in the Russian Language. Textbook for students]. Bel'cy, 1971.
- Miklosich 1862–1865:** Miklošich, F. *Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum*. Wien: Scientia Verlag Aalen, 1862–1865 (= LLPsl).
- Miklosich 1899:** Miklošich, Fr. *Sravnitel'naja morfologija slavjanskih jazykov* [Comparative Morphology of Slavic Languages]. Vyp. 2. Moskva: Universitetskaja tipografija, 1899.
- Miletich 1946:** Miletich, L. *Starobalgarska gramatika* (Sintaxis) [Old Bulgarian Grammar (Syntax)]. Sofia: Celgra, 1946.
- Mirčev 1963:** Mirčev, K. *Istoricheska gramatika na balgarskiya knizhoven ezik* [A diachronic Grammar of the Bulgarian Literary Language]. Sofia: Narodna prosveta, 1963.
- Peshkova 1958:** Peshkova L. F. K probleme funkcional'noj transpozitsii v sovremennom francuzskom jazyke [To the problem of functional transposition in modern French]. – *Uch. Zap. MGPIIJa im Toreza*, 1958, 29, 304.
- Peshkova 1966:** Peshkova L. F. *K probleme transpozicii. Substantivacija vseh chastej reči i adektivatsija prichastij vo francuzskom jazyke* [To the Problem of Transposition. The substantivisation of all parts of speech and the adjectivisation of participals in French]. Avtoref. dis. kand. filol. nauk. Moskva, 1966.
- Potebnja 1968:** Potebnja, A. A. *Iz zapisok po russskoj grammatike*. T. 3: (= Ob izmenenii znachenija i zamenah sushchestvitel'nyh) [Some Notes on Russian Grammar. T. 3: On changing the meaning and substitutions of nouns]. Izd. 2. Moskva: Uchpedgiz, 1968.
- RBE 1977-:** *Rechnik na balgarskiya ezik* [Bulgarian Language Dictionary]. T. I–XV. Sofia: Izd-vo BAN, 1977-. (= RBE I–XV).
- RKBENO 2012:** *Rechnik na knizhovniya balgarski ezik na narodna osnova (varchu tekst na Tihonravoviya damaskin)*. [A Glossary of the Bulgarian Literary Language on a Peoples Basis (on the text of the Tihonravov damascene)]. Ed. by E. I. Djomina. Sofia: „V. Trayanov“, 2012.
- Sadnik, Aitzetmüller 1955: Sadnik, L., R. Aitzetmüller. *Handwörterbuch zu den altkirchenslavischen Texten. Heidelberg: Carl Winter, 1955* (= CA/ SA).
- Shcherba 1957:** Shcherba, L. V. O chastjah reči v russskom jazyke [On the parts of speech in Russian]. – In: *Izbrannye raboty po russskomu jazyku*. Ed. by M. I. Matusevich. Moskva: Uchpedgiz, 1957, 63–84.
- Sirotna 1982:** Sirotna, A. A. *Substantivacija chastej reči v sovremennom nemeckom jazyke* [Substantivisation of the Parts of Speech]. Voronezh: VGPI, 1982.

- Slavova 2017:** Slavova, T. *Starobalgarski ezik. Universitetski uchebnik* [Old Bulgarian Language. University textbook]. Sofia: Universitetsko izdatelstvo „Sv. Kl. Ohridski“, 2017.
- Slawski 1974:** Slawski, F. *Słownik prasłowiański. 1–3*. Wrocław etc.: Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1974–1979.
- Sreznevskij 1893–1903:** Sreznevskij, I. I. *Materialy dlja slovarja drevnerusskogo jazyka po pis'mennym pamjatnikam* [Materials for Old Russian Dictionary According to written Monuments]. T. I–III. Sankt Peterburg: Otdelenie russkogo jazyka i slovesnosti Imp. AN, 1893–1903. Reprint: Moskva: Kniga, 1989 (= МДРЯ I–III).
- Stepanov 1962:** Stepanov, Ju. S. Sintaksicheskaja konversija vo francuzskom jazyke [Syntactic conversion in French]. – *Uch. Zap. IMO*, 1962, vypusk 1, 25–28.
- SJS 1958–1994:** *Slovník jazyka staroslověnskeho*. T. I–III. Praha: AV ČR, 1958–1994 (= СЯС I–III).
- Tilkov, Stoyanov, Popov 1983:** *Gramatika na savremenniya balgarski knizhoven ezik. Chast 2. Morfologija* [Grammar of Contemporary Bulgarian Literary Language. Part 2. Morphology]. Ed. by D. Tilkov, St. Stoyanov, K. Popov. Sofia: Izdatelstvo na BAN, 1983.
- Trubachev 1974:** *Étimologičeskij slovar' slavjanskijh jazykov. Praslavjanskij leksičeskij fond* [Etymological Dictionary of Slavic languages. Proto-Slavic lexical fund/bases]. Ed. by O. Trubachev. Moskva: Nauka, 1974.
- Vajan 1952:** Vajan, A. *Rukovodstvo po staroslavjanskomu jazyku* [= Vaillant, A. Manuel du vieux slave]. Moskva: Izdatel'stvo inostranoj literatury, 1952.
- Vinogradov 1975:** Vinogradov, V. V. O grammatičeskoj omonimii v sovremennom russkom jazyke [On grammatical homonymy in modern Russian]. – In: *Issledovanija po russkoj grammatike. Izbrannye trudy*. Ed. by N. Ju. Shvedova. Moskva: Nauka, 1975, 14–32.
- Zagorujko 1961:** Zagorujko, A. Ja. *Konversija kak morfoložo-sintaksičeskij sposob slovoobrazovanija (na materiale sovremennogo anglijskogo jazyka)* [Conversion as Morpho-syntactic Means of Speech Formation (on the material of contemporary English language)]. Avtoref. dis. kand. filol. nauk. Moskva, 1961.
- Zaharevich 1965:** Zaharevich, E. A. Suffiksatsija i substantivatsija pri obrazovanii naimenovanij lits v bolgarskom jazyke [Suffixation and substantivisation in the formation of personal names in the Bulgarian language]. – In: *Očerki po slovoobrazovaniju i slovoupotrebeniju*. Ed. by B. A. Larin, P. A. Dmitriev. Leningrad: LGU, 1965, 44–59.
- Zaharevich 1965:** Zaharevich, E. A. K voprosu o substantivatsii v bolgarskom jazyke: substantivatsija prilagatel'nyh v forme srednego roda [On the issue of substantivisation in the Bulgarian language: Substantivisation of neuter adjectives]. – In: *Slavjanskaja filologija*. Leningrad: Izdatel'stvo Leningrad. universiteta, 1972, vyp. 2, 46–53.
- Zholobov 2006:** Zholobov, O. F. *Istoričeskaja grammatika drevnerusskogo jazyka*. T. IV. *Čislitel'nye* (= A Diachronic Grammar of the Old Russian Language. Numerals]. Moskva: Azbukovnik, 2006.
- Zlacheva-Kondrašova 2003a:** Zlacheva-Kondrašova, S. Adverbializatsija imennyh form v russkom i bolgarskom jazykah. [Adverbialisation of nominal forms in the Russian and Bulgarian languages. – In: *Rusistika 2003. Jazyk, komunikacija, kul'tura*. Shumen: Universitetsko izdatelstvo „Ep. Konstantin Preslavski“, 2003, 200–207.
- Zlacheva-Kondrašova 2003a:** Zlacheva-Kondrašova, S. Leksiko-grammatičeskaja omonimija i processy pronominalizatsii i numeralizatsii častej reči v russkom i bolgarskom jazykah [Lexico-grammatical homonymy and processes of pronominalisation and numeralisation in Russian and Bulgarian]. – *Nauchni trudove na PU „Paisij Hilendarski“*, 2003, XLI, 2003, 1, 173–178.

Zlacheva-Kondrashova 2006a: Zlacheva-Kondrashova, S. Adverbializatsija glagol'nyh form v russkom i bolgarskom jazykah i ee otnoshenie k leksiko-grammaticheskoj omonimii [Adverbialisation of verb forms in Russian and Bulgarian languages and its relation to lexical and grammatical homonymy]. – In: *Devjatyj mezhdunarodnyj simpozium MAPRJAL 2006. Teoreticheskie i metodicheskie problemy russkogo jazyka kak inostrannogo. Novye informatsionnye tehnologii v lingvisticheskoj i metodologicheskoj nauke. Doklady i soobshhenija*. Veliko Tyrnovo: Astarta, 2006, 169–170.

Zlacheva-Kondrashova 2006b: Zlacheva-Kondrashova, S. Omonimija sluzhebnyh slov v russkom i bolgarskom jazykah [Homonymy of link words in Russian and Bulgarian]. – In: *Innovatsii v issledovanijah russkogo jazyka, literatury i kul'tury*. Konferencija MAPRJAL, Bolgarija, Plovdiv, 31.X.–3.XI.2006. Sbornik dokladov. T. I. Plovdiv: Universitetsko izdatelstvo „Paisij Hilendarski“, 2007, 128–131.

Съкращения на средновековни паметници

Ас: Асеманиево евангелие (СтбР)

ГАм: Хроника на Георги Амартол (МДРЯ)

ГБХІв.: Тринадесет слова на Григорий Назиански по ркп. от XI в. (МДРЯ)

ГермСб: Германов сборник (<http://histdict.uni-sofia.bg/>)

ДанИг: Странник игумена Даниила (МДРЯ)

ДеянПетрПавл: Деяние и мъчение на свсв. ап. Петър и Павел (МДРЯ)

Ен: Енински апостол (СтбР)

Ев. 1270: Евангелие от 1270 г. (СтбР)

Евх: Синайски евхологий (СтбР)

ЕфрКрм: Ефремовска кръмча (МДРЯ)

ЕфрСир 1377г.: Паренесис на Ефрем Сирин по ркп. от 1377 г. (МДРЯ)

ЖитГригАрм ХVІв.: Житие на Григорий, еп. Арменски – Миней-Чети за м. септември от ХVІ в. (МДРЯ)

ЖитЕкат: Житие на св. Екатерина (МДРЯ)

ЖитТеодСик: МинЧетАпр: Житие на преп. Теодор Сикейски – Миней-Чети за м. април от ХVІ в. (МДРЯ)

Златоструй: Сб. Златоструй по ркп. от XII в. (МДРЯ)

Зогр: Зографско евангелие (СтбР)

ИакБорГл: Сказание за мъчениците Борис и Глеб от Черноризец Яков по ркп. от ХIV в. (МДРЯ)

Изб1073: Симеонов Изборник от 1073 г. (МДРЯ)

ИпЛ: Ипатски летопис (МДРЯ)

ИполАнтихр: Слово за Антихриста на Иполит Римски (МДРЯ)

ИсСир поуч. ХVІв.: Поучения на Исак Сирин по ркп. от ХVІ в. (МДРЯ)

ЙоЕБ: Богословие на Йоан Екзарх (МДРЯ)

ЙоЕШ: Шестоднев на Йоан Екзарх (МДРЯ)

ЙоМ: Хроника на Йоан Малала (МДРЯ)

ЙоМитрПослКлим: Послание на руски митр. Йоан II до папа Климент по ркп. ХIV–ХV в. (МДРЯ)

КИнд: Топография на Козма Индикоплов (МДРЯ)

КирТур: Слова на Кирил Туровски (МДРЯ)

Клоц: Клоцов сборник (СтбР)

Мар: Мариинско евангелие (СтбР)
 Мин1097г.: Служ. миней за м. септември по ркп. от 1097 г. (МДРЯ)
 НестЖитГтеод: Житие на преп. Теодосий от монах Нестор (МДРЯ)
 Новг1Л: Първи Новгородски летопис (МДРЯ)
 Остр: Остромирово евангелие (МДРЯ)
 Пал 1406: Палея от 1406 г. (МДРЯ)
 ПА XIV–XVв.: Пандект на Антиох по ркп. от XIV–XVв. (МДРЯ)
 Парим. 1271г.: Паримейник от 1271 г. (МДРЯ)
 ПатСин XIв.: Синайски патерик по ркп. от XI в. (МДРЯ)
 ПВЛ: Повест за отминалите години (МДРЯ)
 ПЕвт: Произведения на Патриарх Евтимий (<http://histdict.uni-sofia.bg/>)
 ПНЧ: Пандекти на Никон Черногорец (МДРЯ)
 ПролСепт XIIIв.: Пролог за септемврийското полугодие (СДРЯ)
 ПролМарт: Пролог за мартенското полугодие (МДРЯ)
 РязКрм: Рязанска кръмча (МДРЯ)
 Сб1076г.: Симеонов сборник от 1076 г. (МДРЯ)
 Син: Синайски псалтир (СтбР)
 Супр: Супрасълски сборник (СтбР)
 ТД: Тихонравов дамаскин (РКБЕНО)
 Тп: Типик (ЦслР)
 У: Листове на Ундолски (СтбР)
 Упир: Ръкопис на Упир Лихий от 1047 г. (МДРЯ)
 Хроногр XVIв.: Хронограф XVI в. (МДРЯ)
 Четириев. 1144г.: Четириевангелие от 1144 г. (МДРЯ)
 мен.-леор. (LLPsl): Миней по ркп. XVI в. (LLPsl)
 mon.-serb. (LLPsl): Monumenta serbica spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii.
 Edidit Fr. Miklosich. Vindobonae, 1858 (LLPsl)

Съкращения на библейски книги

Бт – Книга Битие
Изх – Книга Изход
Лев – Книга Левит
Числа – Книга Числа
Втз – Второзаконие
ИсНав – Книга Исус Навин
Съд – Книга Съдии
III Цр – Трета книга на царете
Йов – Книга Йов
Пс – Книга Псалтир

Ис – Книга на прор. Исаия
Йез – Книга на прор. Йезекиил
Мих – Книга на прор. Михай
Мт – Евангелие според Матей
Мк – Евангелие според Марк
Лк – Евангелие според Лука
Йо – Евангелие според Йоан

Лексикографски съкращения

в.п. – винителен падеж
гр. – гръцки
диал. – диалектизъм
д.п. – дателен падеж
иде. – индоевропейски
кол. – колона
КСП – класически старобългарски
паметници
м. – мъжки род
м.п. – местен падеж
нар. – наречие
нвб. – новобългарски
остар. – остаряла дума
предл. – предлог
прен. – преносна употреба
прил. – прилагателно
произв. – производно/ производни
разночет. – разночетене
ркп. – ръкопис
р.п. – родителен падеж
ср. – среден род
стб. – старобългарски
СтбП – старобългарски паметници
съвр. – съвременен
тв.п. – творителен падеж
Тк – тълкувание

Доц. д-р Татяна Илиева
Кирило-Методиевски научен център към БАН
Ул. „Московска“ № 13
1000 София
ilieva_tatyana@abv.bg

Assoc. Prof. Tatyana Ilieva, PhD
Cyrillo-Methodian Research Centre, BAS
13 Moskovska, Str.
1000 Sofia, Bulgaria
ilieva_tatyana@abv.bg